

**ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYŇ ÝOKARY WE ÝÖRITE ORTA
BILIM MINISTRLOGI
BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DÖWLET UNIWERSITETI**

Özbek filiologiýasy fakulteti

Filologiýa kafedrası

Fakultet dekany:

_____ dos. Abdullaýew H.

«_____» _____ 2016-nzi ýyl

5120100 – filologiýa we dilleri okatmak (türkmen filologiýasy) bakalawr
ýönelişiniň 4-kurs talyby Dawletowa Mahsudanyň “Gündogar edebiýatynda
«Leýli-Mejnun» temasynda ýazylan poema-dessanlar hakynda” mowzugyndaky

Gutardyş kesplik işi

Goramaga rugsat berildi

Filologiýa kafedrasynyň

müdiri:

_____ J.Sharipowa.

Ylmy ýolbaşçy:

_____ S.Awezkliçewa.

«_____» _____ 2016-nji ýyl.

NÖKÜS - 2016

**Mowzuk. Gündogar edebiýatynda «Leýli-Mejnun» temasynda ýazylan
poema-dessanlar hakynda.**

Meýilnama

Giriş.

Temanyň derwaýyslygy.

I Bap. Pars-täjik dilinde ýazylan «Leýli-Mejnunlar»

II Bap. Türki dillerde ýazylan «Leýli-Mejnunlar».

III Bap. Beýleki dillerde ýazylan «Leýli-Mejnunlar».

Netije.

Peýdalanylan edebiýatlaryň sanawy.

«Leýli-Mejnun» temasynyň asyrlar dowamynda täsirini yzarlamaklyk-örän möhüm hem gyzykly mesele. Onuň çözülmegi Gündogar edebiýatynyň taryhyny öwrenmekligi ep-esli çuňlaşdyrar...»
(Professor E.E.Bertels)

Giriş

Ýakyn hem Orta Aziýada, Hindistanda ýaşaýan ençeme şaýrana halklar dünýä edebiýatynyň genji- hazynasyna folklor hem-de edebi eserleriň ýüzlerçe ajaýyp nusgalaryny berdiler. Şolara mysal edip, dürli halklara degişli bolan «Mahabharata», «Ramayana», «Kalila we Dimna», «Oguznama», «Antara», «Görogly», «Alpamyş», «Manas» eposlary, «Müň bir gije» hem şol tipdäki ertekiler toplumlaryny, onlarça meşhur halk dessanlaryny agzamak bolar.

Dünýä edebiýatynyň genji-hazynasynyň özboluşly bezegi bolan, gitdigiçe-de reňk alyp, lagyldyr dür monjuklary ýaly dürli öwüşginlerde lowurdaýan ajaýyp bir düzümi hem Leýlidir Mejnun hakdaky rowaýatlar esasynda aýry-aýry halklar, ençeme awtorlar tarapyndan döredilen poema-dessanlardyr. Özi-de ol düzümi diňe bir dürli reňkde öwşün atýanlygy bilen däl, sapagynyň uzynlygy, monjuk sanynyň beýleki düzümlerdäkiden känligi bilen-de göreni haýran edýär. Gepiň gysgasy «Leýli-Mejnun» temasy müň ýyla golaý wagtyň dowamynda dürli milletlerden bolan ýüzlerçe şahyryň ünsüni özüne çekenligi, okyjylarynyň känligi taýdan diňe bir Gündogar edebiýatynda däl, hatda Bütindünýä edebiýatynda-da iň meşhur temadyr. Onuň hronologik kökleri örän çuň, geografik ýaýrawy bolsa diýseň giň. Muňa 1300 ýyla golaý öň ýüze çykyp ugran bu sýužetiň esasynda Nyzamy Genjewiden (1141-1209) soňky 800 ýylyň dowamynda 16 dilde (azerbaýjan, arap, bengal, gürji, kaşmir, kürt, owgan, özbek, pars, penjap, türk, türkmen, täjik, uýgur, urdu, ermeni) ýazylan 7-8 halk dessanynyň, 10-a golaý sahna eseriniň, 5 sany kinofilmiň, aýry-aýry şahyr tarapyndan ýazylan 127 töweregi poema-dessanyň döredilenligi, olara gönüleýin ýa gyýalaýyn degişli bolan müň töweregi ownukly-irili gazet-žurnal, entsiklopedik makalalaryň, dürli neşirlere ýazylan sözbaşylardyr

sözsoňularyň, ylmy monografiýalardyr okuw kitaplarynyň bolmagy aýdyň şaýatlyk edip biler.

Bu meşhur sýužetiň döreýşiniň, ýaýraýşynyň hem öwrenilişiniň örän çylşyrymly, şol bir wagtyň özünde-de diýseň gyzykly taryhy bar.

VII asyryň ahylarynda we VIII asyryň başynda ýaşap öten Mejnun hem onuň söýgülisi Leýli, ol ikisiniň tragiki ykbaly bilen baglylykda ýüze çykan ownukly-irili rowaýatlar biziň günlerimize çeper formalarda ýazylan ýüzlerçe poema-dessanlar görnüşinde gelip ýetipdirler. Olaryň esasy gahrymanlary bolan Mejnundyr Leýliniň obrazy edebiýatyň, sungatyň dürli-dürli formalarynda, žanrlarynda, häzirki zaman serişdelerinde ýaşamaklaryny hem rowaçlanmaklaryny dowam etdirýärler. Şoňa görä-de bu sýužetiň emele geliş, bitewileşiş, ösüş, ýaýraýyş hem şol protsesleriň öwreniliş taryhyny yzarlamaklyk ylmy taýdan möhüm ähmiýete eýedir.

Biz hem bu kesplik işimiziň esasy baplarynda hut şu usuly goldanyp, özüme elýeterli eserleriň tekstlerine, ozal şu tema bilen baglanyşykly ýazylan ylmy edebiýatalara salgylanyp, «Leýli-Mejnun» temasynda ýazylan poema-dessanlar dogrusynda mümkin boldugyça yzygiderli pikir ýöretmäge çalyşmakçy. İşin esasy bölümlerinde şol çylşyrymly, kyn edebi protsesiň käbir taraplaryny görüp geçeriş.

Soňky döwürlerde, ylaýta-da 50-nji ýyllaryň aýaklaryndan bäri halklaryň özara edebi hyzmatdaşlyklary meselesini düýpli öwrenmeklige çynlakaý üns berilip başlanyldy. Bu möhüm problemanyň aýry-aýry meseleleri dogrusynda uly konferensiýalardyr kongreslerde, alymlaryň dürli ýygnaklarynda, çekişmelerinde birnäçe pikirler, çaklamalar, usullar hem metodlar orta atyldy. Şolaryň netijesinde peýda bolan materiallaryň aglaba bölegi aýry-aýry ýygyndylar görnüşinde neşir hem edildi.

Örän çylşyrymly, jogapkärli zat bolan halklaryň edebi hyzmatdaşlygy meselesi özüne biçak seresaply, ynsaply hem düşüňjeli çemeleşilmegini talap edýär. Eger onuň haýsydyr bir faktoryna artykmaç baha berip, beýlekileri ünsden düşürilse, hiç

jähitden obektiw netijelere gelmek mümkin däldir. Mysal üçin, bu meseläniň esasy faktorlaryndan iki sanysyny- territorial hem dil ýakynlygyny alyp göreliň. Elbetde, edebi hyzmatdaşlyk meselesinde bularyň ähmiete eedikleri belli zat. Çünki : «...dil taýdan ýakynlyk edebiýatlaryň özara hyzmatdaşlyk etmekleriniň sebäpkäri bolmasa-da, şol hyzmatdaşlyga ep-esli goltgy berýär»¹ Emma muňa ýa-da beýleki faktorlaryň birden-birine kesgitleýji faktor hökmünde garap, artykmaç üns bermeklik köp halatlarda nädogry ugra, ýalňyşlyklara alyp barýar.

Şu erde şeýle bir zady bellemeklik hem zerurdyr. Bir sýujet esaswnda köp sanly eserleriň döredilmegi Gündogar edebiýatynyň hem-de folklorynyň in mahsus taraplarynyň biridir. Ýöne bu şeýle häsietin beýleki regionlardaky halklaryň edebiýatlarynda düýbünden ýok diýildigi däldir. Gündogar edebiýatynyň hem folklorynyň bu häsieti, ýagny şol bir sýujetleriň hem-de atlaryň gaýtalanyp durmagy eserlere daşyndan göräýmäge bir meňzeşlik, äheňdeşlik ýokundysyny berýär we hamala gündogarly awtorlary nähilidir bir original zat döredip bilmeýän ýaly görkezýär. Bu ýagdaý bolsa eserler bilen içgin tanyşman, ony zerur hem hasaplaman, ýüz ugra umumylaşdyryjy pikirler ýöreden birnäçe daşary ýurt alymlarynyň- komparatiwistleriniň Gündogar edebiýatyny tema taýdan garyplykda, onuň şahyrlaryny bolsa bir-birini göçürmekde, gaýtalamakda aýyplap, töhmet atmaklaryna sebäp bolupdyr.

Bu ýagdaýa aýdyn göz etirmek, obektiw Baha bermek üçin, şol bir sýujet esasynda döredilen ençeme eserleriň diňe atlaryna, umumy ýordumlaryna ýüzleý syn etmeklik eterlik däl, munuň üçin olaryň ähli nusgalaryny özara detallaýyn deňeşdirip görmek zerur. Ýogsa bu dogruda obektiw netijelere gelmek mümkin däl.

Aýdylanlardan görnüşi ýaly, halklaryň özara edebi hyzmatdaşlyklaryny öwrenmekligiň, öni bilen-de onuň aýry-aýry has möhüm meselelerini aýdynlaşdyrmaklygynyň örän uly teoretiki hem praktiki ähmieti bar. Şondan ugur alyp, biz hem şu işimizde meşhur «Leýli-Mejnun» sýujetiniň esasynda döredilen

¹ Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур, Москва, 1961, 38 сах.

onlarça eserlerini özara deňeşdirme analiziniň üsti bilen, Gündogar halklarynyň arasynda gadym zamanlardan bäri dowam edip gelýän edebi hyzmatdaşlygyň orta asyrlarda has ýitileşen käbir taraplaryny aýdyňlaşdyrmaga çalyşmakçy.

Kesiplik işiniň esasy maksady:

1. Gündogar halklarynyň edebi hyzmatdaşlyklarynyň ir wagtlardan bäri dowam edip gelýändigini görkezmekden;
2. «Leýli-Mejnun» sýujetiniň mysalynda ýazuw edebiýaty bilen folkloryň arasyndaky hyzmatdaşlygyň bir tarapyňy görkezmekden;
3. şu temada ýazan eserleriniň mysalynda Gündogaryň Nyzamy, Emir Hysrow, Jamy, Nowaýy ýaly halypa şahyrlarynyň bir-birlerine we özülerinden soňkulara eden täsirleriniň käbir taraplaryny aýdyňlaşdyrmakdan;
4. döwürdeş hem döwürdeş bolmadyk ençeme şahyrlar tarapyndan dürli dillerde şu temada ýazylan eserler dogrudaky obektiwdir subektiw pikirleriniň esasyraklaryny gysgaça jemlemekden;

Bir kesiplik işiniň çäklerinde ýokarda bellenen zatlaryň hemmesini doly hem gutarnykly çözmek, elbetde, mümkin bolmaz. Sebäbi munuň üçin tema bilen dahylly in ownuk meselelerden başlap, in uly problemalara çenli öz içine alýan möçberi taýdan has uly, köp pylanly iş alyp barmak zerur. Bu bolsa şeýle möçberdäki kesiplik işiniň çäginde mümkin däl. Şeýle-de bolsa biz bu kesiplik işimizde ýokarda agzalan meselelerini degerlileri hakynda öz pikirimizi aýtmaga çalyşmakçy.

I Bap. Pars-täjik dilinde ýazylan «Leýli-Mejnunlar»

Bu ýerde dürli dillerdäki 130-a golaý «Leýli-Mejnun» poema-dessanlary hakdaky gürrüňe geçmezden ozal Gündogar edebiýatynyň käbir özboluşly taraplaryna, däplerine onçakly düşünmedik, käte bolsa, düşünse-de ony bilkastlaýyn äsgermezçilik eden, bir mahal puja çykan ewropotsentrizm akymynyň güýçli täsirinde bolan ençeme Günbatar Ýewropa, Amerikan komparatiwist edebiýatçylarynyň şol bir temada eser döreden şahyrlaryň ilkinjisinden özgelerini edebiýat orgysy hökmünde aýyplamak, Gündogar, edebiýatynyň özüni bolsa «birmeňzeş sýužetleriň töwereginde aýlanyp», göýä dünýä medeniýetine «hiç bir original zat bermedik» edebiýat hökmünde häsiýetlendirmek meýillerinde bolandyklary dogrusynda gysgarak durup geçeliň. Şol alymlaryň «edebi hadysalary deňeşdirmeklige printsipsiz, empiriki çemeleşmekleri esasynda Gündogar edebiýatynda betnam «edebiýat ogrusy teoriýasy» peýda boldy»¹. Emma muňa Gündogar edebiýatyna düýpli düşünýän, özgelere düşündirmegi-de ussatlyk bilen başaryan köp sanly alymlar, ilkinji nobatda rus alymlary berk gaýtawul berdiler. Şol alymlaryň iň görnüklieleriniň biri-de professor E.E.Bertelsdir. Mysal üçin, ol Emir Hysrow Dehlewinin «Hamsasynyň» birinji poemasy «Matla al-anwar» (Nurlaryň dogşy) bilen Nyzamynyň «Hamsasynyň» birinji poemasy «Mahzan al-asrary» (Syrlar hazynasy) jikme-jik derňäninden soň, şeýle netijä gelipdir: «Baplaryň tematikasy Nyzamynyň poemasynda golaý, emma onuň bilen gabat gelenok, hekaýatlaryň-a ýekejesi-de kybapdaş däl»². Gruzin edebiýatçysy D.İ. Kobidze hem: «Mysal üçin, «Heşt behişt»poemasynda ³Nyzamynyň «Heft peýkerindäkiden» bütinleý başgaça epizodlar berilipdir»⁴ diýmek bilen, özüniň ylmy işlerinde «Hysrow Dehlewi öz poemalarynda Nyzamyny gaýtalapdyr» diýen töhmetçilikli pikirleri ýalana çykarypdyr.

¹ Abdurahmon Jamy, Leýli we Mejnun. Aşg 1978, 4 sah

² Bertels E.E. İzbrannyye trudy. İstoriya persidsko-tadjikskoy literatury, Moskwa, 1960, 205 sah.

3.Kobidze D.İ. Predisловіe k «Persidskoy hrestomatii», t.1, Tibilisi, 21 sah.

Şu babatda häzirki zaman eýran edebiýatçysy Japar Mahjubyň Nyzamynyň «Leýli-Mejnun», Hysrow Dehlewinîň «Mejnun we Leýli» poemalaryny parallel derňemek bilen: «Emir Hysrow beýik azerbeýjan şahyrynyň yzyndan gadam uranda, ol öz ussatçylygy bilen ajaýypdy we birje gezek hem öňünden barýanyň aýagyzyňy basmandy»¹ diýen obrazly sözleri-de ep-esli wagtlap alnyp barylan ylmy barlagdan soň gelnen obýektiw netijedir.

Birek-birekden nusga almaklygyň, döredijilikli «öýkünijiligiň» poeziýanyň döremeginde hem kämilleşmeginde aýgytlaýjy rol oýnan faktorlar bolandygyny bolsa, baryp 2300 ýyldan gowrak öň Ýunanystanyň beýik akyldary Aristotel hem belläpdir.

«Ýazyjylaryň ählisi hem edebi mirasdarlyk kanunyna boýundyrlyr» diýen ýörelgeden ugur alyp, pars-täjik dilinde «Leýli-Mejnun» sýužeti esasynda poema-dessanlar ýazan şahyrlar hakynda durup geçeliň.

1. Y l ý a s i b n Ý u s u p i b n i M u g e ý ý i t N y z a m y G e n j e w i
(1141-1209).

«Leýli-Mejnun» temasynda ilkinji gezek çeper eser döreden beýik azerbaýjan şahyry Nyzamy Genjewidir. Ol özüniň bu tema ýüzlenmeginiň sebäbi dogrusynda eseriniň girişindäki «Kitabyň ýazylmagynyň sebäbi» diýen bölümünde habar berýär. Şonda aýdylyşyna görä, şirwanşalardan bolan Ahsitan ibni Menuçehr «Leýli- Mejnun» temasynda bir eser ýazyp, özüne bagyşlamagyny sorap, Nyzama hat ýollan bolara çemeli. Çaparyň getiren şol hatyny gözden geçirip oturan şahyr ondaky:

Türki dil ýaramaz şah näslimizä,
Äskiklik (peslik) gätirär türki dil bizä.

Ýüksäk (beýik) olmalydyr bizim dilimiz,

¹ «Abdurahmon Jomi», makalalar ýygındysy, Duşunbe, 1965, 191 sah.

Ýüksäk ýaranmyşdyr bizim näslimiz¹. –

diýen setirleri okap, öz ene diliniň beýle kemsidilmegine biçak gaharlanypdyr. Ahsitan ulumsylyk, gödeklik bilen edil beýle diýmäeninde-de öňki (goşgularyny, «Sýrlar hazynasyny», «Hysrow-Şirin») eserlerini pars dilinde ýazan şahyr, aýratyn «Leýli-Mejnunyny» türkçe ýazaýasy ýokdy. Gahar-gazapdan ýaňa «beýnisine gan urup, dodagy kepän»² şahyr birbada şanyň bu teklibini ret etmekligi-de ýüregine düwýär. Emma soňra, söýgüli aýaly merhum Afakdan galan ýalňyz perzendi, şahyr atasynyň eserlerini öz ekiztaýysy hasaplan Muhammet Nyzamynyň haýyşyny bitirmek, ikinjiden, Nyzamy il arasynda öňden ýörgünli bolan bu sýužete ýanaşmakdan çekinip, bahana edýär diýläýmeginiň mümkinligi, üçünjiden, özüniňde bir ýerde ýatlaýşy ýaly, şalar bilen araňa tow düşürseň, gowulygyň üstünden eltmejekdigi, galyberse-de, haýyş edileninden has öňden bári bu sýužeti işlemek höwesinde bolanlygy üçin, şahyr öz meşhur «Leýli-Mejnun» poemasyny ýazmaklyga girişýär. Muny onuň:

Göwhär ahtarmaga başladym enä,
Kimýalar açarag girdim mä, dänä³.

diýen setirleri hem görkezýär. Netijede, şahyr özüniň möçberi taýdan «dört mün setirden-de köp» bolan bu eserini «dört aýdan-da az wagtda»⁴ ýazyp gutarýar. Nyzamynyň biçak ýiti zehini, zähmetsöerligi we güýçli hyjywy poemany mundan has gysga möhletde-de tamamlamaga mümkinçilik beripdir, ýöne şahyr özüniň:

Ägär başga işlär olsaýdy haram,
Bu on dört gejäýä olardy tamam⁵.

¹ Nizami G. Leýli wä Mäjnun, Baky, 1964, 35 sah.

² Şol erde, 35 sah.

³ Nizami G. Leýli wä Mäjnun, Baky, 1964, 37 sah.

⁴ Şol erde 37 sah.

⁵ Şol erde 37 sah.

diýen setirlerinden-de görnüşi ýaly, oňa birnäçe ikinji, üçünji derejeli işler päsgel beripdir.

Nyzamy bu eserini ýazmak üçin köp sanly halk rowaýatlaryny, döwürdeşleriniň ol barada beren gürrüňlerini hem eýýäm käbir ýerlerde emele gelen halk dessanlarynyň ilkinji nusgalaryny düýpli öwrenmek bilen birlikde, şol wagtlar arap ýurtlarynda meşhur bolan İbni Kuteýbäniň «Şygyr hem şahyrlar hakda kitap», Abulferjiň «Aýdymlar kitaby», al-Walybynyň «Mejnunyň diwany» ýaly kitaplar bilen-de tanşan bolmaga çemeli. Muny onuň eserinden duýmak bolýar. Emma Nyzamy öz eseriniň sýužet ýordumyny emele getirmekde şolardan ep-esli peýdalanan-da bolsa, şahyryň bu poemasy olaryň bir ýere jemlenen gaýtalamasy däl. Ol öz eserini öňden dowam edip gelýän köp sanly üzük-ýolugrak sýužetlere ençeme üýtgeşiklikler, täzelikler, ozal düýbünden bolmadyk, emma umumy ideýany aýdyňlaşdyrmaga kömek edýän illýustratiw materiallar girizip, sýužete bitewilik, çeyelik, sagdynlyk, gutarnyklylyk, obrazlara täze ruh, zamanawylyk bermek bilen, ähli döwürlere ýarar ýaly derejede kämil görnüşde ýazypdyr.

Eserde beýik ynsanperweriň, özboluşly filosofyň, mährem hem talapkär atanyň, bu sypatlaryň hemmesini özünde jemläň parasatly Nyzamynyň kämylaýym, kägazaply sesi birsyhly ýaňlanyp dur. Munda döwrüň ýaramaz kadakanunlaryna, döp-dessurlaryna, sotsial gapma-garşylyklara, jebir-süteme garşy protest äheňi, perzent terbiýesindeki bärden gaýtmalara hem öte geçmelere bildirilýän garşylyk-da aýdyň duýulýar.

Şahyryň «Leyli-Mejnuny» 14 bölümlü Girişden, eseriň esasyňy düzýän 43 bapdan hem soňlamadan ybarat. Biz poemanyň Samat Wurgun tarapyndan terjime edilen tekstiniň ikinji neşrine (Baky, 1959) esaslanýarys. Bu neşirde eser jemi 58 bölümden ybarat. E.E.Bertelsiň işinde bolsa, ol 12 sany giriş bölüminden 49 sany esasy hem soňlama-jemi 62 bölümden durýar.

Bu ýerde Nyzamynyň eseriniň mazmunyny bermegi makul bilmedik. Sebäbi, birinjiden onuň doly teksti azerbaýjan hem rus dillerinde birnäçe gezek, türkmen dilinde-de sýžetiň esasy özenini öz içine alýan tekstiň neşir edilmegi, munuň bolsa islendik adama şol eser bilen tanyşmaklyga doly mümkinçilik berýänligi, ikinjiden, ylmy edebiýatlarda, ylaýta-da professorlar E.E.Bertelsiň, H. Araslynyň hem beýlekileriň işlerinde bu poema derňelende onuň gysgaça mazmunynyň-da berilýändigini, üçünjiden bolsa, kitabyň dowamynda beýleki eserler hakda gürrüň edilende, Nyzamynyň adybir poemasy bilen-de deňeşdiriljekdigi üçin, onuň esasy sulbasy bolan aýry-aýry motiwleri bellemek bilen çäklenmeklik ýeterlik hasap edildi. Ol motiwler ine şular:

1. Perzentsiz atanyň arzuwy hem şol ugurda edýän tagallalary.
2. Kaýsyň dünýä inmegi.
3. On ýaşyna ýetenden soň, Kaýsyň mekdebe berilmegi. Bu üç motiw arap rowaýatlarynda ýok.
4. Kaýysdyr Leýliniň mekdepde bir-birlerini gowy görüp başlaýyşlary. Bu motiw şäherli araplaryň arasynda döwrän rowaýatlaryň käsinde bar.
5. Söýgüliň syrynyň ile äşgär bolmagy, Kaýsyň öz söýgüsiniň ýesirine öwrülmeşi, yşykdan bihabarlaryň ony «Mejnun» diýip atlandyrmaklary, mundan soň aşyk-magşugyň aýra salynmagy. Muňa golaýrak arap rowaýatlary bar.
6. Kaýsyň kä gijeler Leýliniň bolýan ýerine barýp, gapysyny öpüp gaýtmagy. Beýle rowaýat ýok.
7. Bir gün Mejnunyň öz ýakyn dostlary bilen Leýlini görmäge gidişi, aşyk-magşuklaryň ep-esli aralykdan bir-birleriniň didarlaryny synlaýyşlary, soňabaka olaryň mundan hem mahrum edilişleri. Bu-da arap rowaýatlarynda ýok.
8. Mejnunyň kakasynyň Leýlilere gudaçylyga gidişi, gyzyň kakasynyň Kaýsyň özüni alyp barşyny bahanalap, bu teklibi ret edişi. Bu motiw arap rowaýatlarynda dürli wariantlarda gabat gelýär.

9. Mundan soň, hossarlarynyň Kaýsy öz kabyladaşlaryndan bir gyza öýlendirmäge yrjak boluşlary, muny eşiden Mejnunyň öýlerini terk edip, çöl-beýewana çykyşy. Bu arap rowaýatlarynda bar.

10. Edilýän üznüksiz öwüt-ündewleriň, doga tumarlaryň, däri-dermanlaryň nepi degmänsoň, kakasynyň Kaýsy Kābā äkidişi, emma Mejnunyň Kābeden, kakasynyň tabşyryşy ýaly, özüni yşyk derdinden halas etmegini däl-de, eger onuň keramaty bar bolsa, özüniň Leýlä bolan söýgüsini öňküsinden hem güýçlendirmegini, ahyrky demine çenli oňa wepaly bolup galmaga gaýrat bermegini soraýşy, kakasynyň oglundan bütinleý umyt üzüp, öýüne gaýdyşy, Mejnunyň bolsa ýene çöl-beýewana çykyşy. Bu zatlar arap rowaýatlarynda bar.

11. Leýliniň kakasynyň Mejnunyň kasdyna çykandygy, beni-sagt taýpasyndan bir adamyň habar bermegi bilen kakasynyň Mejnuny tapyp, oňa nesihat edişi, Mejnunyň kakasyna jogaby, ýalbar-ýakar edilip, ahyrda Mejnunyň öýlerine äkidilişi, emma 3-4 günden soň, onuň ýene Nežde gaçyp gidişi. Edil şeýle arap rowaýaty gabat gelmedi.

12. Leýliniň yşyk, aýrallyk hem ýalňyzlykdan hesret çekişi, öz duýgylaryny beýan edip, şygrylar ýazyşy. Eger ýokarda gürrüni edilen Leýli al-Ahýaliýýany göz önünde tutmasaň, arap rowaýatlarynda gönüden-göni beýle zat ýok.

13. Leýli baharyň bir günü boýdaşlary bilen seýle çykyp, bir ötegçiden Mejnunyň gazallaryny eşidişi. Beýle rowaýat ýok.

14. Leýli başga bir gezek seýle çykanda, gabat gelen İbni Salamyň oňa aşyk bolşy, soňra olara sawçy iberişi, Leýlä guda bolnuşy. Arap rowaýatlarynda munuň dürli wariantlary bar.

15. Nowfel motiwi. Ol arap rowaýatlarynda-da bar, özem, ýokarda aýdylyşy ýaly, taryhy şahs. Nyzamy ony rowaýatlardakydan bütinleý başgaça- «demir ýaly berk», «mum ýaly ýumşak», «araplary boýun burduran», «agyr döwletli», «kuwwatly hem batyr serkerde» hökmünde beripdir. Onuň söweşjeňlik häsiýeti, uruş hereketi hem ilkinji gezek Nyzamyda suratlandyrylypdyr.

16. Mejnunuň atyny berip, jerenleri halas edişi. Bu arap rowaýatlarynda-da bar, ýöne halas etmek üçin berilýän zat üýtgeşik.
17. Mejnunyň ýarag-esbaplaryny berip, maraly azat edişi. Bu arap rowaýatlarynda ýok.
18. Mejnunyň gara garga bilen söhbeti.
19. Bir gün Mejnunyň bir adamyň aýagyna zynjyr urup, boýnuna ýüp salyp, idip ýören bir kempire duşuşy hem-de bu ýagdaýyň sebäbini bilenden soň, onuň ýerine özüni daňmagy kempirden haýyş edip, Leýlini görmäge gidişi. Bu arap rowaýatlarynda-da bar, ýöne Nyzamydakydan ep-esli üýtgeşik.
20. Leýliniň İbni Salama durmuşa çykarylyşy. Arap rowaýatlarynda munuň iküç warianty bar.
21. Nika agşamy Leýliniň İbni Salama garşylyk görkezişi hem onuň Leýlini diňe daşyndan görüp oňmaga razy bolşy. Bu arap rowaýatlarynda ýok.
22. Leýliniň başga adama barandygyny eşidip, Mejnunyň biçak gaty görşi, emma oňa bolan yşgynyň öňküsinden-de artyşy. Arap rowaýatlarynda muňa golaýrak zatlar bar.
23. Bir gün kakasynyň Mejnuny görmäge gidişi, onuň ogluna nesihaty, Mejnunyň kakasyna jogaby, ataly ogluň hoşlaşyşy. Bu arap rowaýatlarynda ýok.
24. Mejnunyň kakasynyň aradan çykanlygyny eşidişi, onuň mazarynyň başyna baryp, bir gije aglap ýatandan soň, ertesi ýene Nežde gidişi. Bu-da arap rowaýatlarynda ýok.
25. Mejnunyň Leýli bilen hat almaşyşy. Umuman, hat alyşmak meselesi arap rowaýatlarynda bar, ýöne Nyzamyda ol Mejnunyň kakasynyň aradan çykmagy mynasybetli alşylýar.
26. Mejnunyň ýyldyzlara şikaýaty. Bu arap rowaýatlarynda ýok.
27. Daýysy Selim Emiriniň Mejnuny görmäge gelşi. Arap rowaýatlarynda bu şahs hem onuň hereketleri bilen baglanyşykly käbir zatlar bar. Zeýit hem şonuň ogludyr.

28. Daýysy Selim Emiriniň hemişekisi ýaly, Mejnuna iýer-içer ýaly zatlar getireninde, oňa ejesiniň aradan çykanlygyny-da habar berişi, Mejnunyň ejesiniň mazarynyň başynda ýas tutup, perýat edişi, hossarlarynyň özüni öýlerine äkitmekçi bolýandyklaryny aňyp, ýene Nežde gaçyp gidişi. Edil beýle ýagdaý arap rowaýatlarynda gabat gelmedi.

29. Leýliniň Seýit Emiriden habar edip, Mejnuny duşuşyga çagyryşy, şol duşuşyga gelen Mejnunyň ep-esli aralykda durup, Leýlä gazal aýdyp berişi. Bu-da arap rowaýatlarynda ýok.

30. Salam Bagdadyň Mejnunyň ýanyn gelip, birnäçe gün bile gezmek bilen onuň goşgularyny ýat bekläp, soň kagyza geçirishi. Bu arap rowaýatlarynda bar.

31. Käbir edebiýatçylaryň- Eýran edebiýatçysy Wahyt Destgerdiniň hem rus alymy E.E. Bertelsiň pikiriçe, Nyzamynyň eserine soňra goşulan we özüniň parallelligi bilen Mejnun hem Leýli hakdaky sýužete onçakly baglanyşman, gaýtam ony ep-esli gowşadýan bölüm bolan Zeýit hem Zeýnep hakdaky motiw. Bu meselede ýokarky görnükli edebiýatçylaryň pikiri bilen hiç bir jähtden ylalaşmak mümkin däl. Çünki bu iki personaj arap rowaýatlarynyň-da käsinde gabat gelýär. Özlerem, ýokarda-da aýdylyşy ýaly taryhy şahslar, Mejnun, Leýli bilen-de hem döwürdeş, hem garyndaş. Zeýid-ä Mejnunyň daýysy Selim Emiriniň ogly, Zeýnep bolsa Leýliniň doganoglany.

32. İbni Salamyň aradan çykmagy hem Leýliniň ony bahanalap, Mejnun üçin aglamagy. Muňa arap rowaýatlarynda duş gelinmedi.

33. Mejnunyň Zeýitden İbni Salamyň öldi habaryny eşidip, gynanyşy. Arap rowaýatlarynda ýok.

34. Bir gije Leýliniň ýalňyzlykda hudaýa nalyşy. Rowaýatlarda ýok.

35. Leýli bilen Mejnunyň duşuşygy. Bu duşuşyk arap rowaýatlarynda ýok.

36. Güýzüň düşmegi bilen, agaçlaryň ýapraklarynyň seýrekleýşi ýaly, uçran gam-gussalary, çeken hesretleri zerarly agyr kesellän Leýliniň-de günleri azalyp, aradan çykýar. Arap rowaýatlarynda edil beýle däl.

37. Leýliniň aradan çykanlygyny eşidenden soň, Mejnunyň düşýän ýagdaýy. Arap rowaýatlarynyň birnäçesinde Mejnun öň aradan çykýar.

38. Mejnunyň ölümi. Bu arap rowaýatlarynda dürli-dürli berilýär.

Ilkinji «Leýli-Mejnun» sýujetini şeýle motiwlere bölmekligi dogry hasap etdik.

Umuman, Nyzamynyň eseriniň özüne çekiji yzygiderli mazmuny, berk hem oýlanyşykly düzülen kompozitsiýasy, ýokary ideýa-çeperçiligi soňra şu temany işläň şahyrlaryň hemmesi üçin diýen ýaly esasy nusga hökmünde hyzmat edipdir.

2. E m i r H y s r o w D e h l e w i (1253-1325).

Nyzamynyň «Hamsasyna» dogry 110 ýyldan soň, ilkinji hem mynasyp jogap ýazan tanymal söz ussady Emir Hysrow Dehlewidir. Ol mongollaryň basybalyjylykly ýörişi döwründe maşgalalaryny gyrgynçylykdan gutarmak niýeti bilen Balhdan Demirgazyk Hindistana baran türki kowumlaryň laçyn dien tiresindendir. Onuň kakasynyň ady Mahmyt, ejesiniň ady-da Döwletnäzdir. Şahyryň öz ady bolsa Emineddindir. Ol zamanasynyň ýokary bilimini alyp, ylymly, kämil ýigitleriň biri bolup ýetişýär. Şonuň üçin-de döwriň köp hökümdarlary ony öz köşüklerinde görmek isläpdirler. Şeýle teklipleriň hemmesinden ýüz öwürüp durup bilmedik Emir Hysrow, ilki horezmşah Alaeddin Muhammediň (1200-1220) türkmen aýaly Aýçeçekden bolan ogly, meşhur serkerde, soňra 1220-1231-nji ýyllar soltanlyk eden Jelaeddin Meňburnuň we şulara meňzeş onlarça hanlaryň köşklerinde işlemeli bolupdyr.

Emir Hysrow örän öndümlü işläň şahyr bolup, kä çeşmeler onuň 92, käsi 99, käsi bolsa 199 eseriniň bolandygyny habar berýärler. Onuň edebi mirasy, umuman, bir million setir töweregi hasap edilýär.

Emir Hysrow özüniň baş poemadan ybarat «Hamsasyny» 1298-1302-nji ýyllar aralygynda ýazyp, Alaeddin Muhammet Halaja bagyşlapdyr. Onuň 1299-njy ýylda tamamlanan üçünji bölümi, Nyzamydaky ýaly, göz önünde tutulýan tema bagyşlanyp, «Majnun we Leýli» atlandyrylypdyr. Ol özüniň bu poemasyny döretmekde gönüden-göni Nyzamydan ugur alypdyr. Şonuň üçin-de onda arap

rowaýatlarynyň gönüleýin täsiri tas duýulmaýar diýen ýaly. Umuman, şahyr öz eseriniň original bolmagy üçin, tagallasyny gaýgyrmandyr. Bu aladanyň nähili netije berendigine göz ýetirmek üçin, awtoryň sýužeti emele getirýän motiwlere çemeleşişine ser salyp göreliň.

Emir Hysrow öz eserinde Nyzamydaky perzentsiz atanyň arzuwy hem tagallalary, Mejnunyň Kábä äkidilişi, İbni Salam, Mejnunyň ejesiniň, kakasynyň aradan çykyşy bilen baglanyşykly we ş.m. motiwleri taşlap; Kaýsyň dünýä inenden soň, münejjimleriniň onuň täleýine garap: «Bu çaga jemalda Ýusup, akyl-kemalda misilsiz boljak, ýöne ulalansoň, bir gözeliň yşkyna düşüp, huşuny aldyrjak»¹ diýişleri; Kaýsyň baş ýaşda mekdebe berlişi, mekdepdäki gyzlaryň Kaýsa, onuň bolsa Leýlä aşyk bolşy; ogly üçin Leýlä guda bolmak başa barmanyndan soň, Mejnunyň kakasynyň bu meselede kömek bermegini sorap, taýpanyň serdary Nowfele ýüz tutuşy; Leýliniň kakasynyň geljek aýa çenli öz gyzyňy Mejnuna durmuşa çykarmak baradaky teklibini ýerine ýetirmekden ýüz dönderenligi üçin, Nowfeliň onuň bilen bir hepdeläp söweş edişi; Leýliniň hossarlarynyň ony öldürip, bu betbagtçylykdan dynmak kararyna gelişleri, muny eşdip, Leýliniň aglaýyşy, Mejnunyň bolsa, Nowfelden söweşi togtatmagyny haýyş edişi; şondan soň söweş meýdanynda diňe dosty ikisi galan Mejnunyň ýüz-gözüne ýaralylaryň ganyndan çylyp, ölüleriň arasynda ýatmak bilen, şu zatlaryň esasy sebäpkäribolan gözlerini gargalara çokdurjak bolşy, bir garga onuň ýüzüne gonanda, dostunyň ürküzişi, munuň üçin Mejnunyň oňa igenişi; mundan soň, Mejnunyň çöle, dostunyň bolsa Leýlileriň bolýan ýerine gidişi, oglanyň garga bilen baglanyşykly wakany gürrüň berişi, muny eşdip Leýliniň özünden gidişi, huşuna gelenden soňra, dyrnagy bilen öz gözünü çykarjak bolşy, Mejnunyň dostunyň Leýlä söýgülisiniň gözünüň abatdygyny aýdyp, ant içişi, Mejnuna Hatyjany alyp berişleri, emma toý sowlup, gelniň ýanyna barmaly bolanda, Mejnunyň toý lybaslaryny ýyrtyşdyryp, Nežde gaçyp gidişi, Leýliniň ölendigini dostundan eşiden Mejnunyň söýgülisiniň jynazasyna gelşi, tabyt göterilip ugralanda, Mejnun hiç zatdan çekinmän,

¹ Mähärramow Tahir, Ämir Hosrow Dählawiniň «Mäjnun wä Läýli» poemasy, Baky, 1970, 78 sah.

gölegçileriň öňünden gülüp, goşgy aýdyp, tans oýnap, Leýlä doga okap gidişi, Leýliniň jesedini mazaryň içine salyp, üstüne gum oklamakçy bolanlarynda, Mejnunyň özüni duýdansyz onuň üstüne taşlap, ýarynyň jesedini gujaklap, ýüzüni onuň ýüzüne sürtüşi, muny özleriniň namyslaryna degildigi hasaplap, Leýliniň garyndaşlarynyň Mejnuny ýerli-ýerden uruşlary, Mejnunyň gymyldaman ýatyşy, barlap, onuň bireýýäm ölendigini anyklaýyşlary, ony Leýliden aýyrjak boluşlary, edil şol pursat iküç sany aksakgalyň märekäniň öňüne çykyp:

Heý, howaýy höwes üçin beýder kim,
Bu hak hazynasyndan bir syrдыr, belkem?!

Hut şeýle bolmasa, onda hiç bir kes,
Janyndan geçmäge etmezdi höwes.

Ol wepa ýolunda kalby arassa
Topraga siňjegine hoşwagt neresse.

..Kän görmän olara indi bu haly,
Biziň boýnumyza bolsun webaly-¹

diýişleri, olaryň bu sözlerini hemmeleriň uly tolgunma bilen diňleýişleri, şondan soň aşyk- magşugyň bir ýerde jaýlanyşy bilen baglanyşykly ençeme motiwleri bolsa täzeden girizipdir. Nyzamydan alnan motiwlerdir epizodlaryň-da işlenilişi örän özboluşly.

Umuman, Nyzamynyň eserindäki gahyrmanlaryň häsiýetlerinde bolup geçýän ösüşiň hem gaýry psihologik özgerişlikleriň munda birneme kemterlik edýänligine garamazdan, Emir Hysrowyň bu poemasy özüniň ýokarda belenilenler ýaly, ençeme original motiwlerdir epizodlary, biçak ýeňil okalýanlygy, sýužet

¹ Dihlawi Amir Husraw, Madjnun i Laýli. Kritičeskiý tekst i predislowie. Moskwa, 1965, 257-258 sah.

özeniniň çeyeligi hem-de beýleki birnäçe aýratynlyklary bilen şu temada döredilen eserleriň arasynda iň görnükli orunlaryň birini eýeleýär.

Gepiň gysgasy, Emir Hysrowyň bu poemasyňyň, professor E.E. Bertelsiň inkär etmeýşi ýaly, soňra şu sýužeti işlän şahyrlara tas Nyzamynyňky bilen deň derejede diýen ýaly, käbirine hatda ondan-da güýçli täsir edendigini aýtmak bolar. Bu täsiri biz dürli şahyrlaryň mundan beýläk gürrüňi ediljek eserlerinde görüp bileris.

3. N u r e d d i n A b y r a h m a n J a m y (1414-1492).

Beýik täjik-pars şahyry Abdurahman Jamy hem özüniň «Leýli we Mejnun» poemasyňy döretmekde, esasan, Nyzamydan ugur alan-da bolsa, onda Emir Hysrowyňkynyň tersine, Nyzamynyň eserine garanyňda, arap rowaýatlarynyň gönüleýin täsiri güýçli duýulýar. Özünem ol Nyzamynyň bütinleý ulanmadyk rowaýatlaryny peýdalanyndyr. Biziň pikirimizçe, Jamy, umuman, özüniň eserini ýazmaga girişmezden ozal-da, ony ýazýan döwründe-de Mejnun hem Leýli bilen baglanyşykly arap rowaýatlarynyň ählisi bilen dien ýaly tanşan bolmaga çemeli. Sebäbi onuň «Leýli we Mejnunyndan» öň ýazylan eserlerinde-de Leýlidir Mejnun hakynda ýörite maglumatlar berilipdir. Şol bölümlerdäki epizodlar bolsa, şahyryň «Leýli-Mejnun» poemasyňa girmändir. Diýmek, Jamy özünden öň şu tema ýüzlenen şahyrlaryň eserlerini, olaryň peýdalanan we peýdalanmadyk arap rowaýatlaryny örän dykgat bilen öwrenipdir, olary talapkärlik bilen seçip-saýlapdyr hem-de öz eserinde uly ussatlyk bilen peýdalanyndyr.

Orta asyrlar Gündogarynyň köptaraply alymy hem beýik şahyry bolan Jamy ozal işlenilen Ýusupdyr Züleýha, Leýlidir Mejnun, İsgender Zulkarneýin bilen baglanyşykly temalarda ýazan eserleriniň başgalaryňka golaý bolmazlygyna örän uly üns beripdir.

Şonuň üçin-de Jamynyň «Leýli-Mejnun» eserini şu temada Nyzamy hem Emir Hysrow tarapyndan parsça ýazylan atdaş poemalar bilen özara deňeşdireniňde, olarda göze ilýän tema umumylygy, «Girişleriniň» başky 4 bölümüniň ugurdaşraklygy, üçüsünde-de Mejnunyň adynyň Kaýys, taýpasynyň

beni-emir, söýgülisiniň Leýli bolmagy, kakasynyň şowsuz gudaçylygy, çöl-beewanda, ýabany haýwanlaryň arasynda gzmegi, Nowfel bilen söhbeti, aşyk-magşugyň hat alyşmagy, esasy gahrymanlaryň güýzde-hazan eli öwsende aradan çykyşlary diýäýmeseň, sýujetiň esasy düzýän motiwlerdir epizodlar örän original.

Jamynyň tagallasy bilen binýat bolan «Leýli-Mejnundaky» Mejnun gaty baý adamyň ogly. Hat-da kakasy Leýliniň pes urugdandygyny ogluna aýdyp, ony özlerine mynasyp görmeýär. Bu poemadaky Mejnun eseriň tä orta gürplerine çenli özüni alyp barşy, belli derejede, orta asyrlar ispan legendasynyň meşhur gahrymany Don Juany-da ýada salman duranok. Jamynyň Mejnunynyň obrazy XIII-XIV asyr türk sufý şahyrlary Gülşehridir Aşyk Paşany eserlerindäki ýaly, bendeleriniň taňra bolan söýgüsini teswirleýän-ylahy söýginiň simwoly bolan sufistik obraz däldir. Diýmek, ony şol obrazlar bilen beýik Nyzamynyň has dünawi Mejnunynyň obrazynyň aralygyndaky bir zat hökmünde häsiýetlendirmek mümkin.

Ýokarda aýdylanlardan aýdyň görnüşi ýaly, Jamynyň «Leýli-Mejnuny» şu sýužet esasynda döredilen in original eserdir. Diýmek, Jamy öz eseriniň girişinde Nyzamy hem Emir Hysrow hakynda:

Şygyr bilen nagyşlasa ol (Nyzamy) daşy,
Bu-da (Emir Hysrow) nepis reňläpdir şol nagşy¹

diýip, olaryň ussatlygyna, şahyranalygyna uly hormat goýandygyna we, özüniň-de belleýşi ýaly, eserini ýazmakda Nyzamydan ugur alandygyna garamazdan original eserdir.

Umuman, Jamynyň «Leýli-Mejnun» poemasy, biziň pikirimizçe originallygy taýdan-da, çeperçiligi jähtden-de Nyzamynyň eserinden soň şu temada ýazylan in özboluşly nusga hasaplanylmaga doly mynasypdyr.

¹ Abdurahman Jamy. Leýli we Mejnun, Aşgabat, 1963, 21 sah.

4. M e k d e b i Ş i r a z y (XVasyr).

Pars şahyry Mekdebiniň döredijilik biografiýasy dogruda maglumatlar juda az-da bolsa, onuň öz «Leýli-Mejnun» poemasyňy 1489-njy ýylda ýazandygy belli. Poemanyň ahyrky bölümünde aýdylşyna görä, Mekdebi deňiz ýoly bilen Hindistandan Şiraza dolanyp gelýärkä, Arabystanyň üstünden geçmeli bolupdyr. Şahyryň özüniň ýazmagyna görä, poemasynda şol ýerde eşiden rowaýatlarynyň esasynda döredipdir. Gaýdyşda şol wakalaryň bolup geçen ýeri diýip, oňa Nežd dagyny-da görkezipdirler.¹ Muňa garanda, onuň eseriniň Nyzamy we özünden öňki beýleki awtorlaryňky bilen gönüleýin baglanyşygy bolmajak ýaly, emma ol beýle däl. Şahyr eseriniň bir ýerinde:

Bu täze sapaga düzýän dürlerim,
Nyzamy hem Hysrow hazynasyndan.
Bişirdim gazanda eçilenlerin,
Şolaň öz galamnyň ýonuşgasyndan.²

diýmek bilen, özünden öňki halypalara, ylaýta-da Nyzamydyr Emir Hysrowa esaslanýandygyny boýun alýar. Ýöne muňa, biziň pikirimizçe, birinjiden, öňki halypalara edilýän uly hormat, ikinjiden bolsa, şahyryň öz döredijiligine örän kiçi göwünlilik bilen berýän sypaýy bahasy hökmünde garalsa, has dogry bolsa gerek.

Mekdebiniň «Leýli-Mejnunynyň» sýužet ýordumy professorlar E.E. Bertelsiň, H.Araslynyň, A.S. Löwendiň işlerinde has giňräk hem berlipdir. Ýöne olarda eseriň esasy motiwleri ýokardakylar ýaly, öňki awtorlaryňky bilen deňeşdirilmän, diňe mazmuny aýdylýar. Professor H.Araslynyň «Mäktäbi temany Nyzamidan alsa da onuň Hysrowdan ýahşy inkişaf etdirir we öz gäzällärilä şirinläşdirir»³ diýen sözleri bilen hem ylalaşmazça däl. Ýöne bu Nowaýynyň Emir Hysrowa, Bertelsiň-de Mekdebä beren bahalaryna-ha tersräk gelýär. Her halkda,

¹ Bertels E.E. İzbrannye trudy. Nizamy i Fuzuly. Moskwa, 1962, 286 sah.

² Şol erde, 286 sah.

³ «Nizami almanahy», 1-2 kitab, Baky, 1965, 226 sah.

Mekdebiniň «Leýli-Mejnun» poemasyny çeperçiligi babatda Nyzamy, Emir Hysrow, Jamy, Nowaýy ýaly ussatlaryňky bilen bir hatarda goýmak mümkin bolmasa-da, şu temada ýazylan täze motiwlerdir epizodlara baý, örän özboluşly eserleriň biri hasaplamak bolar. Nyzamydan tä şu temada ýazylan iň soňky eseriň awtoryna çenli mesnewi formasynnda ýazylan poemalaryň aralaryny nepis gazallar bilen bezemekde-de ilkinjiligiň Mekdebä degişlidigini ýatlamak ýokarda aýdylanlara goşmaça bolup biler.

5. A b d y l l a H a t y f y (takmynan 1445-1520).

Beýik täjik-pars şahyry Abdurahman Jamynyň ýegeni Abdylla Hatyfy hem öz biçak talapkär daýysynyň ýörite synagyndan geçeninden soň, Nyzamynyň «Hamsasyna» nezire ýazypdyr. Prof. E.E. Bertels golýazmalarynyň köp duş gelýänligine salgylanyp, Hatyfynyň «Leýli-Mejnun» poemasynyň gaty ýörgünli bolandygyny çak edipdir. Eserini ýazmakda Hatyfynyň, esasan, Nyzamydan ugur alandygyny şahyryň oňa aýratyn uly hormat goýanlygyndan-da duýmak bolýar.

Döwürdeşleriniň käbirleri göripçilik, bassaşlyk edip ýa-da nezireçilik däplerine düşünmän, Hatyfyny plagiatlykda aýyplan bolara çemeli. Şonuň üçin-de ol ýazyp gutarandan soň hem bu eserini gizlin saklaýar. Ýöne «Aý dogsa, älem görer» diýilişi ýaly, «Leýli-Mejnun» temasyndaky täze bir eseriň ýazylyp gutarylandygy бүтін Hyrada äşgär bolupdyr. Eseriniň ogurlyk däldigi hakda awtoryň özi, ine, şeýle ýazypdyr:

Özgän bagyndan däl bu ýaş daragtym,
Kesekiniň şeminden däldir bu ýagtym.

Men özgän amanat geýmin geýemok,
Onuň-munuň sarkydynam iýemok¹.

¹ Hotifi Abdulla, Layli wa Majnun (Ylmy –tankydy tekst), Duşanbe, 1962, 20 sah.

Hatyfynyň özüne ynamlylyk bilen aýdan bu sözleri onuň eseriniň originaldygyna belli derejede güwä geçýär. Dogrudan-da ol umumy ýörelgede Nyzamydan ugur alan-da bolsa, motiwleri, wakalary seçip almaklyga, gahrymanlaryň häsietlerini açyp görkezmeklige, olaryň hereketlerine baha bermeklige örän özbaşdak çemeleşipdir. Hatyfynyň eseriniň sýužet ýordumynyň gidişinde, gahrymanlaryň edýän hereketlerinde, olaryň häsiýetlerinde ondan takmynan üç asyr soň ýaşap geçen türkmen klassygy Andalybyň «Leýli-Mejnun» dessanyndakylar bilen umumylyklar köp.

Eseriň başlanyşy Nyzamydaky ýalyrak. Munda-da perzentsiz ata ogul dileýär, onu dilegi kabul bolýar. Çagany adyna Kaýys dakýarlar. Galan wakalar tä Leýlilere gudaçylyga barylýança beýleki awtorlaryňky bilen birmeňzeşiräk barýar. Mejnunyň kakasy Leýlilere gudaçylyga barýar. Emma gyzyň hossarlary; ogluň telbe- diýip onuň teklibini kabul etmeýärler. Mejnuny öz aklyndamy ýa dældigini synamak üçin, ony şol ýere çagyryýarlar. Ol howla giren badyna Leýlileriň itini görüp, onuň önünde dyza çökýär-de, ol ýer-bu ýerlerini sypalaşdyryp, ýüz-gözünden öpýär. Muny görüp, Leýliniň hossarlary gülüşýärler. Mejnunyň kakasy öz-özünden utanyp, öýüne gaýdýar. Bu epizod diňe Hatyfyda şeýle. Soňra beýlekilerde bolşy ýaly Leýliniň İbni Salama berlişi. Leýliden myrady hasyl bolmandan soň, gazaba münen İbni Salamyň onuň talagyny berişi bolsa, diňe Hatyfyda şeýle.

Poemalary deňeşdirenimizde örän köp aýratynlyklaryň üstünden bardyk. Emma bu işimiziň möçberine olaryň ählisini ýerleşdirip bilmedik.

Şeýlelikde, Hatyfy bu poemasynyň umumy sýužetine ençeme täze motiwlerdir wakalar girizip, öz «Leýli-Mejnunyny» şu temada ýazylan iň özboluşly eserleriň derejesine ýetiripdir.

Jemlöp aýdylanda, Hatyfynyň tankydy tekstinde¹ jemi 2605 beýitden ybarat bu täsin poemasy soňraky, ylaýta hem türki dilde ýazan şahyrlar üçin, şol sanda türkmen klassygy Andalyp üçin-de esasy nusgalaryň biri bolup hyzmat edipdir.

6. H a b y b y (XVIIasyr).

Biografiýasyna degişli material bolmadyk Habyby lakamly bir şahyr hem 1678-1680-nji ýyllarda bu temany işläpdir. Bu şahyr hem öz eserini ýazmakda, özünden öňküleriň, has takygy Mekdebiniň, aýratyn-da Hatyfynyň eserinden öndümlü peýdalanyndyr. Ýöne onda, dogrudan hem, täze motiwler, öňkilerdäkilerden tapawutly wakalar köp.

Eseriň başlanyşy Nyzamy we beýleki käbir awtorlaryňky ýalyrak, ýöne çaga at dakylşy bu ýerde has giň beýan edilipdir. Leýlidir Mejnunyň mekdebe baryşlary we söýüşip başlaýyşlary we şulara meňzeşler öňkilerdäki ýaly bolsa-da Leýliniň hossarlarynyň bu gep-gürründen dynmak maksady bilen Nežde göçüp gidişleri başgalarda ýok.

Eserde Mejnunyň ýakyn dosty hökmünde Zeýit däl-de şahyr Selim hereket edýär. Ýöne ol Nyzamydaky ýaly Mejnunyň daýysy däl. Mejnunyň kä köp, kä gedaý sypatynda Leýlini görmäge baryşy Hatyfynyňka azyrak golaý diýmeseň, bu wakalaryň hemmesi dien ýaly ilkinji gezek Habybyda şeýle berilipdir.

Ýokardaky deňeşdirme beýanyndan görnüşi ýaly, Habybynyň eserinde öňkileriňki bilen umumyrak zatlaryň-da bardygyna garamazdan, onda öz döwrüne laýyklykda girizilen ep-esli üýtgeşmeler-de, täze motiwlerdir epizodlar-da az däl.

Pars-täjik dilinde bulardan başga-da şu temada 60-a golaý şahyr eser döredipdir. Olaryň umumy tertip sany saklanylyp, käsi hakda gysgaça gürrüň bermek, birnäçeleriniň bolsa diňe atlaryny agzamak bilen çäkleneris.

1. Şemseddin Muhammet ibn Abdylly Kätibi Turşyzy Nişapury (1436 ýylda aradan çykan). Bu şahyr hakynda Nowaýy özüniň «Mejalis un- nefaýys» atly işinde öwgüli sözler aýtmak bilen birlikde, onuň ömrüniň ahyrynda «Hamsa»

¹ Hotifi Abdulla, Laýli wa Majnun. (Ylmy-tankydy tekst) Duşenbe, 1962.

tetebbu¹ ýazandygyny, emmpa ony doly tamamlap bilmändigini ýatlaýar.² Ýöne Nowaýy onuň «Leýli-Mejnuny» hakda hiç zat aýtmaýar. Ol hakda başga çeşmelerde maglumat berilýär.

2. Derwüş Eşref Maragaýy Töwrizi (XIV-XV asyrlar). Şahyryň doly ady Abu Aly Hüseyin ibni Hasan Eşrefi Maragaýy Töwrizi bolup, ol öz «Hamsasynyň» 1438-nji ýylda tamamlan bir poemasyňy «Yşknamany» «Leýli-Mejnun» temasynda ýazypdyr.³

3. Dagyýy Şirazy (1464-nji ýylda aradan çykan).

Bu şahyryň «Leýli-Mejnun» temasynda eser ýazandygy bize belli bolan köp sanly çeşmelerden diňe täjik edebiýatçysy Alohon Afzahzodyň monografiýasynda aýdylýar.⁴

4. Selimi (1474-nji ýylda aradan çykan). Bu şahyryň-da «Leýli-Mejnun» temasynda eser ýazandygy dogruda A.Afzahzodyň şol monografiýasynda aýdylýar⁵.

5. Nyzameddin Şeýh Ahmet Süheýli (1502-1512-nji ýyllarda aradan çykan). Süheýli özüniň «Leýli-Mejnun» eserini Jamy bilen bir wagtda-1484-nji ýylda tamamlanypdyr. Professor E.E.Bertelsiň ýazmagyna görä, ol onçakly meşhurlyk gazanyp bilmändir. Ol hakda Nowaýy hem özüniň ýokarda agzalan kitabyňyň 3-nji mejlisinde käbir zatlar aýdylypdyr we ol hakda iki setir goşgy getiripdir.⁶

6. Mysaly Kaşany (XV asyr). Türk alymy A.S.Löwendiň ýokarda agzalan kitabynda berilýän maglumata görä, bu şahyr özüniň 3220 beýitden ybarat «Leýli-Mejnunyny» 1492-nji ýylda ýazypdyr.

7. Hoja Ymady Lary (XV asyr). Bu şahyr hakda Nowaýyda, Lutfalybeg Azer Bekdilide, Şamseddin Samyda, A.S.Löwentde örän gysga maglumat berlip,

¹ Wzaimoswýazi literatur Wostoka i Zapada, Moskwa, 1961, 59 sah.

² Nawoiý A. Majolisun nafaïs, İlmiý-tankidi tekst, taýýorlowçi Suýima Ganiewa, Toşkent 1961, 11-12 sah.

³ Şol erde, 13 sah.

⁴ Afzahzod Alohon, Dostoni «Laýli wa Majnun-i» Duşanbe, 1970, 146 sah.

⁵ Şol erde, 147 sah.

⁶ Şol erde, 86 sah.

E.E. Bertelsde, Eýran edebiýatçysy Alesger Hikmetde bolsa, ol agzalmaýar. Mysal üçin, Nowaýy özünüň ýokarda agzalan kitabynda ol hakda: «... «Leýli we Mejnunga» tettebbu kylybdur, köp ilden ýahşyrak tüşübtir»¹ diýip ýazypdyr.

8. Hoja Ymadeddin Lahory (ýaşan möwriti anyk däl) Bu şahyr hem onuň eseri hakynda diňe Şamseddin Samybegde we E.E. Bertelsde az-owlak maglumat berilýär.

9. Kütübeddin Emir Haj Ynsy (1517-nji ýylda aradan çykan). Ol öz kasydalarynda «Mir Haj», gazallarynda «Ynsy» lakamlaryny ulanypdyr.

10. Badreddin Helaly Astrabady (XV-XVI asyrlar). Türk alymy A.S.Löwendiň ýokarda agzalan kitynda aýdylyşyna görä, «Türk-çagataý ulusyndan», beýleki käbir çeşmelerde aýdylyşyna görä bolsa, türkmen bolan Helaly, takmynan XV asyryň 70-nji ýyllarynda doglup, bir maglumata görä, 1529-njy ýylda öldürilipdir, başga bir maglumata görä bolsa 1533-nji ýylda aradan çykypdyr. Eserlerini pars dilinde ýazany üçin, onuň döredijiligi täjik edebiýatçylary tarapyndan hem öwrenilipdir.² Şahyryň «Leýli-Mejnun» edebiýatçylar R.Alyýew bilen N.Osmanow «Täjik poeziýasynyň antologiýasyna» ýazan «Sözbaşylarynda» özünden öňki öten awtorlaryňky ýaly, ynsan şahsyýetiniň bogulmagyna garşy bildirilen aýgytly protest hem-de duýgy azatlygynyň gimni hökmünde häsietlendirýärler.³

Helaly Jamynyň, Nowaýynyň terbiýesini alyp kemala gelen şahyr. Şonuň üçin hem onuň döredijiliginde bu ussatlaryň, olaryň-da halypalary Nyzamynyň, Emir Hysrowyň täsirini duýmak bolýar. Ol özünüň «Leýli we Mejnunyň» soňlamasynda Nyzamy, Emir Hysrow hem Jamy hakda şeýle ýazypdyr:

Ol Genjede göwherli genje,
Gylyç deýin ýiti sözli, şirpenje;

Ýagny bagtyýarlyk mülküniň şasy-

¹ Şol erde, 194 sah.

² Aýni K. Badriddin Hiloli, Tadjikiston. 1960, 122 sah.

³ Antologiýa tadjikskoý poezii, Moskwa, 1957, 4 sah.

Aryflaryň şalarşasy Nyzamy.

Süýji dilli totusy ol Dehliniň,
Ne tebygy şirin sözleri onuň.

We ol yşk jamynyň sakysy- Jamy,
Bir özi hem Hysrow, hem-de Nyzamy.¹

Soňky setirdäki pikiri aýtmak bilen, şahyr Nyzamynyň hem Emir Hysrowyň baş poemasyňa Jamynyň edi poema bilen jogap berendigini göz önünde tutýan bolsa gerek.

Helalynyň «Leýli-Mejnunyndan» başga «Şa we derwüş», «Syfat al aşykin» atly poemalary, gazallary, kytgalary, rubagylary-da bar.

11. Hoja Hasan Hyzyrşah Astrabady (XV asyr). Nowaýynyň ýokarda agzalan kitabynda aýdyşyna görä, ol «Leýli-Mejnun» bilen utgaşykly «Zeyit we Zeynep» mesnewisini-de ýazypdyr.

12. Kazyzada (XV- XVI asyrlar). Nowaýy näme üçindir, bu şahyryň goşgulary hakynda aýdyp, onuň «Leýli-Mejnuny» barada agzamandyr. Onuň «Leýli-Mejnuny», ähtimal, Nowaýy aradan çykandan soň ýazylandyr.

13. Aly Ahy Maşady. Ol 1521-nji ýylda aradan çykypdyr. Bu şahyr hakynda gysgajyk-da bolsa, ilkinji maglumat berýän awtor Nowaýydyr. Şahyryň «Hamsa» ýazanlygyny-da biz onuň agzalan kitabynda berilýän maglumatdan bilýäris.² Nowaýy şol erde bu şahyryň «Hyýal-y wysal» (duşuşyk arzuwy) poemasyndan getiren bir beýt goşgusynyň ölçegine hem poemanyň adyna esaslanyp, professor E.E. Bertels şol eseriň «Leýli-Mejnun» sýžetinde ýazylandygyny aýdýar.

¹ Hiloli Badriddin, Eserler ýygyny, Stalinabat, 1958, 326 sah.

² Nawoiý A. Majolisun nafa, İlmiy-tankidi tekst, taýýorlowçi Suýima Ganiewa, Toşkent 1961, 20 sah.

14. Kemaleddin Hüseyin Zamiri Yspyhany (XVI asyr). Pähim, ýürek, maksat manylaryndaky Zamiri lakamly bu şahyr türkmenleriň akgoýunly taýpasyndan bolup, käbir maglumatlara görä, 1565-nji, başga bir maglumata görä bolsa 1582-nji ýylda aradan çykypdyr. Ol öz eserlerini ilki Bagban lakamy bilen türk, ýagny XV- XVI asyrlaryň türki dilinde, soňra bolsa, gelip çykyşy E.E.Bertels aýtmyşlaýyn, türkmen bolan Ysmaýyl şa Hataýynyň ogly, sefawi hökümdary Tahmasyp 1-niň (1524-1576) haýyşy boýunça Zamiri lakamyny alyp, pars dilinde ýazypdyr.

Şahyryň «Leýli-Mejnuny» bilen tanyş bolan döwürdeşleri oňa gaty ýokary baha beripdirler.

15. Majeddin Kasymy (ýaşan döwri anyk däl). Bu şahyryň pars dilinde ýazylan «Leýli-Mejnuny» dogrusynda Lutfalybeg Agahan ogly Azer Bekdiliniň «Tezkieýi-Ataşkedesinde», Şemseddin Samybegiň «Kamus al-alamynda» gysgaça maglumat berilýär. Şolarda onuň «Hysrow-Şirin» poemasynda ýazandygy ýatlanylýpdyr.

16. Kasymy, Aly beni Nasyr ibni Harun Abulkasym al- Hüseyin Töwrizi Günabady (1576-njy ýyldy aradan çykan). Öndümlü işlän bu şahyr, halypalaryň däbine eýerip, «Hamsa» düzüpdir. Onuň bize mälim bolan sekiz sany poemasy bardyr. Onuň «Hamsasynda» girýän eserleriniň tertibi şeýle bolmaly: «Zübdet al-aşar», «Hysrow-Şirin», «Leýli-Mejnun», «Kärnama», «Şanama»¹.

17. Muhammet Kasymhan Möwji Badahşany (1556-njy ýylda aradan çykan). Prof. E. E. Bertelsiň aýtmagyna görä, Möwjiniň «Leýli-Mejnunyndan» başga «Ýusup-Züleyha» eseri hem bar bolmaga çemeli.²

18. Burhanneddin Gazy Mir Muhammet Bagyr (XVI asyr) Bu şahyryň özi hem «Leýli-Mejnun» eseri barada bize belli çeşmelerden diňe Şemseddin Samybegiň «Kamus al-alamynda» gysgajyk agzalýar. Beýleki tezkirelerdir ylmy kitaplarda bolsa, ol hakda hiç zat aýdylmaýar.

¹ Sadullaew S. Kasimi Gunabadi-awtor dwuh poem o Leýli i Medjnune. Moskwa, 1977, 52-76 sah.

² Bertels E.E. İzbrannye trudy. Nizami i Fuzuli, Moskwa 1962, 294 sah

19. Rehai Merwezi (1575-nji ýyldan soň aradan çykan). Nisbesinden görnüşi ýaly, asly Marydan bolan bu şahyr ep-esli wagtlar¹ Hindistanda- Akbar şahnyň köşgünde işläpdir. Rehai Sagdynyň «Bostan» eserine 20 makaldan (bölümden) ybarat nezire ýazypdyr. Ol prof. E.E.Bertelsiň işinde aýdylyşyna görä, tutuş «Hamsa» düzmeklige synanyşypdyr, emma bu maksadyny doly amala aşyrmanka, 1575-nji ýylda «Leýli-Mejnun» eserini tamamlandan köp wagtlar geçmänkä, bimahal aradan çykypdyr.²

20. Mahmytbeg Selim Türkmeni (XVI asyr). Ömrüni Tähranda ýaşap geçiren bu şahyryň Ady A.S.Löwentde şeýle bolupdyr.³ A.Hikmediň agzalan işinde Salam Türkmen görnüşinde ýazylypdyr. A.S.Löwent öz kitabynda onuň «Leýli- Mejnunyndan» atyň waspy edilýän 2 beýdi mysal hem getiripdir. Birnäçe çeşmelerde berilýän maglumatlara görä, Mahmytbeg Türkmeniniň «Ýusup-Zuleýha», «Leýli-Mejnun» poemalaryndan başga «Mähir-u wepa» atly eseri-de bolmaly.

21. Hoja Hüseyin Senaýy Maşady (1588-nji ýylda aradan çykan). Bu şahyryň «Leýli-Mejnun» temasynda eser ýazandygy edebiýat älemine belli bolsa-da, onuň nähili atlandyrylandygy dogrusynda hiç hili maglumat ýok.

22. Hajy Zeýnelabiddin Aly Abdybeg Nüwidi Şirazy (15 awgust, 1515-1580 aralygynda ýaşap geçipdir). Türki kowumlardan bolup, eserlerini pars dilinde ýazan bu şahyr örän öndümlü işläpdir. Ol üç sany goşgular diwanynyň, üç sany «Hamsanyň» hem birnäçe taryhy eserleriň awtorydyr. Onuň şygry diwanlary şindi ele salnanok. Abdybegiň «Leýli we Mejnun» poemasynda Nyzamynyň, aýratynda Emir Hysrowyň hem Abdylly Hatyfyňyň atdaş eserleriniň täsiri güýçli duýulýar. Ýöne ondan tapawutly, bütinleý täzeçe motiwlerdir wakalar-da az däl.

Nyzamydyr Emir Hysrowda bar bolan birnäçe motiwlerdir epizodlary-da Abdybeg öz eserinde bütinleý başgaça röwüşde beripdir.

² Bertels E.E. İzbrannye trudy. Nizami i Fuzuli, Moskwa 1962, 208 sah.

³ Agah Syry Lewend, Türk edebiýatynda «Leýla we Mejnun» ýazan şairler, Ankara, 1957, 91 sah.

Gepiň gysgasy Abdybegiň 2420 beýitden ybarat bu poemasy-da «Leýli-Mejnun» temasynda döredilen özboluşly nusgalaryň biridir.

23. Derwüş Muhammedaly Gilany (XVI asyr) Bu şahyr hakda onuň «Leýli-Mejnun» temasynda eser döredenligi baradaky maglumatdan başga hiç zat bilnenok.

24. Hasanbeg Bagşybeg ogly Ytaby Tekeli (1564-1616 ýyllar aralygydan ýaşap geçipdir). Bu şahyryň Ady Löwentde- Hüseyinbeg Ytaby, türkmen edebiyatçysy, merhum S.Durdyewiň işlerinde bolsa- Hasanbeg Bagşybeg ogly Ataby Tekeli görnüşinde berilipdir. Hyratda, Gazwynda, Yspyhanda ýaşan, Hindistana, Arap ýurtlaryna syýahat eden giň gözetimli, ýiti zehinli bu şahyr «Sam we Peri», «İreç we Giti», «Hedaýyk al-azhar», «Sakynama» hem-de türkçe ýazylan «Mejme al-bahreýin» atly eserler bilen birlikde, Nyzama jogap hökmünde ýazylan «Hamsanyň-da» awtorydyr. Ýöne, haýyp, onuň şol «Hamsasyna» girýän «Leýli-Mejnun» eseri entek Bize gelip ýetenok.

25. Saidi Zeýneddin Habuşany (XVI asyr).

26. Hoja Hydaýatylla Razy (XVI asyr). Şahyryň ady E.E.Bertelsde Haüý, A.S.Löwentde Hwaje görnüşinde ýazylypdyr.

27. Şeýh Ýakup Sarfiýi Kişmiri (1594-nji ýylda aradan çykan). «Leýli-Mejnun» onuň «Hamsasyna» girýän eserleriniň üçünjisi bolmaly.

28. Mirmuhammet Emin Mirjümle Ruhul emini Yspyhany (1637-nji ýylda aradan çykan).

29. Abulbereke Munyry Lahory (1644-nji ýylda aradan çykan).

30. Hekim Şerefeddin Şifaýy Yspyhany (XVI-XVII asyrlar).

31. Hindu (XVI-XVII asyrlar). Şahyryň ady Löwentde şeýle, A.Hikmediň işinde bolsa Nasyr Hindu görnüşinde berilipdir.

32. Mirmagsym Namy Sefewi (XVI-XVII asyrlar). Akbar şanyň köşk hadymy bolan bu şahyryň «Leýli-Mejnun» temasyndaky eseriniň ady E.E.Bertelsde-de¹, A.S.Löwentde-de² «Peri surat» görnüşinde berilipdir.

33. Abulfaýyz Mübärek Nagury Faýzy Hindi (1547-1595-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir). Prof.E.E.Bertelsiň ýazmagyna görä, öndümlü işläň, 1588-nji ýylda «şahyrlar şasy» dien ada mynasyp bolan bu şahyr öz hökümdary Akbar şanyň tabşyrmagy boýunça hindi klassyk edebiýatynyň köp sanly eserlerini pars diline terjime edipdir. Bary-ýogy 48 ýyl ömür süren bu zehinli şahyr öz gysga ömrüniň ahyrky ýylynda Akbar şanyň haýyşy boýunça Nyzamynyň «Hamsasyna» nezire ýazmaklyga girişýär. Faýzy öz «Hamsasyna» Nyzamynyň «Leýli-Mejnunyna» nezire bolan «Nal we Damaýanty» poemasyndan başlapdyr.³

34. İbni Şemseddin Muhammet Şerif Käşifi Şirazy (1650-njy ýylda aradan çykan).

35. Aly Ryza Tejelli Şirazy (1676-njy ýylda aradan çykan). Şamseddin Samynyň «Kamus al-alamynda» aýdylyşyna görä, bu şahyryň «Leýli-Mejnundan» başgada birnäçe eserleri bolmaly

36. Näbelli awtoryň «Leýli-Mejnuny» (XVII asyr). Bu dogruda Löwendiň ady getirilen kitabynda berilýär. Ol «Leýli-Mejnun» sújetinde ýazylan «Mähir u Wepa» atly eseri ýazypdyr diýip çaklaýarlar.

37. Seýýit Hasan ibni Fethullah (XVII asyr). Bu şahyr hakda A.S.Löwent şeýle ýazypdyr: «Şairin Hamsesi Nizaminin Hemsesine nazire olduguna göre, «Leýli we Mejnun» war demektir»⁴

38. Molla Myrat ibni Mürzejan (XVII asyr).

39. Molla Abdylla Mülhemi Buharaýy (XVII – XVIII asyrlar). Bu şahyryň döredijiligini tanyňal täjik alymy akademik Abdylgany Mirzaýew özüniň «Mülhami Buhoroi» atly monografiýasynda ilkinji bolup derňäpdir.

¹Bertels E.E. İzbrannye trudy. Nizami i Fuzuli, Moskwa 1962, 294 sah.

² Agah Syry Lewend, Türk edebiýatynda «Leýla we Mejnun» ýazan şairler, Ankara, 1957, 93 sah.

³ Şol erde, 209 sah.

⁴ Agah Syry Lewend, Türk edebiýatynda «Leýla we Mejnun» ýazan şairler, Ankara, 1957, 94 sah.

Monografiýanyň 50-69-njy sahypalary şahyryň «Leýli-Mejnun» eseriniň derňewine bagyşlanypdyr. Awtor bölümiň başynda sýujetiniň döreýşi, ýaýraýşy, bu «Leýli-Mejnunynyň» öňki awtorlaryňky bilen arabaglanyşygy hakdaky meselelere aralaşmaklygy maksat edinmeýändigini belleýär.

40. Şuglaýy Yspyhany (XVII asyr). A.Hikmediň monografiýasynda aýdylyşyna, A.S.Löwendiň-de ony tassyklaýyşyna görä bu şahyryň «Leýli-Mejnun» temasyndaky eseriniň ady «Çah u wysal» (Guýy hem wysal) bolmaga çemeli. Bu sýujetdäki käbir eserleriň başgaça atlandyrylandygyny bolsa, ýokarda-da görüpdik.

41. Föwki Ezdi (XVII asyr).

42. Mürze Muhammet Sadyk Namy Musewi (1790-njy ýylda aradan çykan). «Ataşkedede» görkezilişine görä, bu şahyryň «Leýli-Mejnunundan» başga «Hysrow- Şirin», «Wamyk-Uzra» ýaly eserleri-de bolmaly.

43. Namy Yspyhany (ol L5wentde görkezilişine görä, 1792nji ýylda aradan çykan). A.Hikmediň monografiýasynda görkezilişine görä, bu şahyryň eseri, Emir Hysrowyňky ýaly «Mejnun we Leýli» atlandyrylyp, golýazmasy «Danyşmendane-Azerbaýjan» tezkiresiniň awtory Muhammedaly Terbietiň şahsy kitaphanasynda saklanýan bolara çemeli.

44. Mätibeg (1799-njy ýylda aradan çykan). Bu şaýr hakdaky mesele entek gümürtik.

45. Sabaýy Kaşany. Löwendiň maglumatyna görä 1822-nji ýylda aradan çykan.

46. Mürze Muhammethan ibni Musahan Nesibi Kirmanşahy (XIX asyr). E.E.Bertelsiň ýazmagyna görä, ol Eýrandan Hindistana gidip, öz «Leýli-Mejnunyny» 1814-nji ýylda Laknaw şäherinde ýazypdyr.¹

47. Seýit Muhammet Nasyrhan Bahadyr (XIX asyr asyr).

48. Nasyr Muhammethan ibni Kasymhan (ýaşan asyry anyk däl). Bu dogruda Ş.Samynyň «Kamus al-alamynda» maglumat berilipdir.

¹ Bertels E.E. İzbrannye trudy. Nizami i Fuzuli, Moskwa 1962, 295.

49. Mejnuny Çepnewis (ýaşan asyry anyk däl). Ol Löwendin işinde şu erde-Kasymhandan soň agzalypdyr. Ýöne ol başga hiç hili maglumat bermändir. Mejnun lakamy onlarça arap şahyrlarynda bar.

50. Dawut (ýaşan asyry anyk däl). A.Hikmet monografiýasynda bu şahyryn «Hamsa» düzendigi, Londonda saklanýan şol «Hamsasynyň» bir poemasynyň «Leýli-Mejnunlygy», ýöne onuň ýaşan möwritiniň anyk dældigi hakda ýazypdyr.

51. Rahmangul Pilbeşer Deheki Nalbendi (ýaşan asyry anyk däl). tarapyndan Pakistanyň Peşewar şäherinde neşir edilen pars dilindäki «Leýli we Mejnun» eseri bar. Bu eserin Kim tarapyndan, näwagt ýazylandygy, haçan neşir edilendigini häzirlilikçe anyklap bolmady. Aýratyn kitapça görnüşinde neşir edilen bu çaklaňja dessany 70-nji ýyllaryň ortalarynda Emir Hysrow Dehlewinin 700 ýyllyk ýubileýine gatnaşan akademik B.A.Garryew Owganystandan getiripdir.

52. Muhammet Şemseddin Şahyn (1893-nji ýylda aradan çykan). Takmynan 1783-1870-nji ýyllar aralygynda Samarkant, Buhara sebitlerinde ýaşap öten Aman Mollanyň ogly Muhammet Şemseddin Şahyn (takmynan 1859-1893) pars dilinde in soňky hem in özboluşly «Leýli-Mejnun» döredipdir. Onuň Mejnuny özünden ozalky ähli Mejnunlardan tapawutlanýar. Şahyr özüniň bu eserinde, «biwepa,...birehim, kezzap, hem biakyl Mejnun we wepadar Leýli dogruda» söhbet edýär.

Şeýlelikde, pars-täjik dilinde döredilen «Leýli-Mejnunlardan» Kasymy Günabadynyň bu temada 2 poema döredenligini-de göz önünde tutsak, biziň häzirlilikçe anyklap bilenimiz 64 sany eser.

II Bap. Türki dillerde ýazylan «Leýli-Mejnunlar»

Gülşehri (XIII-XIV asyrlar) A.S.Löwendiň ýazmagyna görä, Gülşehri türki dilli şahyrlaryň arasynda şu tema ýüzlenen ilkinji awtor bolmaly. Ol özüniň «Mantyk at-taýyr»(Guşlar dili) eseriniň 79 beýitlik «Destany Leýli wü Mejnun» bölümünde Mejnun hem Leýliniň söýgüsi hakda söhbet açyp, umumy sýujete birnäçe özboluşly motiwlerdir epizodlar girizipdir. Emma, biziň pikirimizçe, munuň beýik Nyzamynyň päk hem real ynsan söýgüsiniň şanyna aýdylan ajaýyp gimn bolup ýaňlanan «Leýli-Mejnun» bilen ara tapawudy az-küç däl. Emir Hysrowyň eseri bilen bolsa, ol tas birwagtyrakda dien ýaly ýazylan. Gülşehriniň bu eseri sufistik äheňde ýazylan. Mysal üçin, bir günü duşuşyga baranda, Mejnunyň özüni tanamaýanlygyna içi ýanan Leýli: «Men seni mejnun eden Leýli ahyry, näme üçin meni tanaňok?!» diýip jibrinende, Mejnun oňa şeýle jogap berýär:

.....
Nige Mejnun bir ola, Leýli iki?!

Mejnun eger ýüz olur ise rewa,
Leýli iki oldugy ýawlak hata...

(Bendes köp bolsa-da taňrynyň köp bolmagy mümkin däl-dien manyda).¹

Aşyk Paşa (takmynan XIV asyr). Bu şahyr hem «Leýli-Mejnun» sýujetini aýratyn bir eser hökmünde işlemändir. Ol diňe özüniň «Garypnama» eseriniň 8-nji babyndaky 30 beýitlik dessanyny şu tema bagyşlapdyr. Ýöne munda-da ýagdaý edil Gülşehridäki ýaly. Muny şahyryň şeýle setirleri-de görkezýär:

«Leýli, Leýli!» direken Mejnun dili,
Dile Möwla geldi, gitdi müşküli...

Möwla aksy oldy Mejnun gördüg...

¹ Agah Syry Lewend, Türk edebiýatynda «Leýla we Mejnun» ýazan şairler, Ankara, 1957, 104-105 cax.

Leyli diýip, şol yşkyna jan wüdügi.¹

3. Şehidi Edirneli (XV asyr). A.S.Löwendiň-de belleýşi ýaly, şu tema boýunça türki dilde ilkinji bolup bitewi eser döreden şahyr- Şehididir. Bu sýujet esasynda döredilen mesnewileriň aralaryny nepis gazallar bilen bezemekde-de ilkinjilik türküçede ýazanlaryň arasynda Şehidä degişlidir.

Şahyr bu eserini 1476-njy ýylda ýazyp gutarandygyny, özüne-de «Gülşeni uşşak» (Aşyklar gülşeni) dien at berendigini poemasyň «Hatyma» bölümünde belläpdir.

4. Nyzameddin Alişer Nowaýy (1441-1501).

Beýik şahyr hem uly alym Alişer Nowaýy «Leyli-Mejnun» temasyny işläň Gündogar şahyrlarynyň arasynda umumy tertip boýunça sekizinji orunda bolsa-da, eseriniň özboluşlylygy hem çeperçilik ussatlygy taýdan Nyzamydyr Emir Hysrowdan soň, üçünji awtor hökmünde agzalmaga mynasypdyr. Jamydyr Süheýliniň «Leyli-Mejnunlary» bolsa onuň bilen bir wagtrakda has dogrusy birnäçe aý soň tamamlanypdyr.

Nowaýy öz «Leyli-Mejnunyny» döretmekde, esasan, Nyzamydan ugur alyp, Emir Hysrowdan-da birnäçe motiwleri peýdalanandygyna garamazdan, eserindäki meseleleriň goýluşynda hem çözlüşinde gaty özboluşly. Öň işlenilen bu sýujet, Nowaýynyň öz sözleri bilen aýdanynda, oňa diňe «libosi mawzun», ýagny forma bolup hyzmat edipdir.

Eseriň başlanyşy Nyzamydaky ýalyrak, ýöne Nowaýyda Kaýsy Haý kabyłasyndaky mekdebe okuwa berýärler. Ol mekdebi bolsa, şol kabypanyň baştutany öz gyzy- Leyli üçin açdyrypdyr. Bu diňe Nowaýyda bar.

Nowaýy eseriniň finalyny aýratyn dartgynly bermekligi ussatlyk bilen başarypdyr. Şonuň üçin hem eseriň pelleleýji baplaryny okap otyrkaň , ölüm ýassygynda demini sanap ýatyrka-da ýaryny ýatlap, ýanynda özelenip oturan ejesine ol hakda sargytlar edýän Leyliniň kem-kemden peselip barşy, çekip-

¹ Agah Syry Lewend, Türk edebiýatynda «Leyla we Mejnun» ýazan şairler, Ankara, 1957, 107 cax.

çyrdardan agyr, gaýgy-hesretlerden ýaňa halys süňk bilen derä dönen Mejnunyň salgym ýaly bolup gelşine gorkyny, utanjy bilmän, göni Leýliniň ýatan otagyna girişi, aşyk-magşugyň bir-birine in soňky gezek nazar salşy, Mejnunyň Leýliniň aýagyna ýykylmagy bilen ikisiniň-de bir wagytda jan berişleri, kino lentasyndaky ýaly, birin-birin göz önünden geçýär. Garaz, şondan soň şahyryň:

Bir naşka (tabyda) soldilar ikowni,
Jonsiz kelinu, ulik kuýowni¹.

diýip ýazyşy ýaly, Leýli bilen Mejnuny bir tabytda jaýlaýarlar.

Nowaýynyň eseri şunyň bilen tamamlanýar. Jemläp aýdanymyzda, Nowaýynyň bu poemasy çeperçilik ussatlygy, original motwlerdir epizodlara baýdygy jähitden «Leýli-Mejnun» temasynda Nyzamy hem Emir Hysrowdan soň, in özboluşly, in ajaýyp nusgadyr.

5. Ahmet Paşa Welieddin ogly (XV asyr). S.A.Löwent öz monografiýasynyň «Leýli we Mejnun ýazan başga türk şairleri» dien bölümünde ilki şu şahyryň adyny agzaýar.
6. Hamdylla Ak Şemseddin ogly (1503-nji ýylda aradan çykan). Bu şahyryň «Leýli-Mejnun» temasynda eser ýazandygy barada Hajy Halypanyň «Zübdet al-aşar» tezkiresiniň V tomuna salgylanyp, prof. N.E. Bertels habar beripdir.
7. Sinan ibni Süleýman Behişdi (XV-XVI asyrlar). Behişdi ep-esli wagt Soltan Huseýin Baýkaranyň-da ýanynda bolup, Jamy, Nowaýy bilen duşuşypdyr, şolaryň kömegi bilen ol ýene Ystambula gidipdir. Behişdiniň «Hamsasy» içine girýän- «Wamyk u Azra», «Ýusuf u Zuleýha», «Husn u Nigär», «Süheýil u Nowbahar», «Leýli wü Mejnun» ýaly eserlere garanda, tutuş yşky temadaky poemalardan ybarat bolara çemeli. Behişdi öz eseriniň original bolmagy üçin hereket edipdir.

¹ Nawoi A. Hamsa Toşkent 1960 446-sahypa

8. Ahmet Ryzwan Tütünsiz (XV-XVI asyrlar).

Türk soltany Baýezit Ikinjiniň (1481-1512) “sanjak beglerinden” biri bolan Ahmet Ryzwan özüniň “Leýli-Mejnun” temasyndaky eserini 1500-nji ýyldan öň döredipdir. A. S. Löwendiň ýazmagyna görä, onuň “Hysraw u Şirin”, “Leýla wu Mejnun”, “Iskendername” atly eserleri belli. Türki dildäki iň özboluşly “Leýli-Mejnunlaryň” biriligi, şindi onuň hemmeler üçin elýeterli dældigi hem-de beýik türkmen klassygy Nurmuhammet Andalybyň atdaş dessanynyň onuň bilen umumy taraplarynyň köpdügi üçin, Ahmet Ryzwanyň “Leýli-Mejnunyň” özünden öňküler hemde N. Andalybyň ondan takmyn 250 ýyl töweregi soň ýazylan eseri bilen kem-käsleýin deňeşdirme beýanyny giňräk bermeklik makul bilindi.

A.Ryzwanda Kaýsy, 14 ýaşyna ýetende sünnetledip, mekdebe berýärler. Kaýysdyr Leýli, Nyzamydaky ýaly mekdepde söýşüp başlaýarlar. Yşk hesretine duçar bolan Kaýys ýoldaşlaryna öz derdini aýdýar. Olar oňa: “Bu söwdadan wazgeç!”¹ diýýärler, emma Kaýys muny edip bilmeýär. Şonuň üçin-de: “Ki görenler diýdi ismine Mejnun”. Şeýlelikde aşyk-magşugyň syry duýlup başlaýar. Şunlukda aşyk-magşugyň ýagdaýy agyrlaşýar. Mejnun her säher Nežde – Leýlileriň bolýan ýerine gidýär. Bu orginal-da bolsa, söýgülisini görmäge batyl gedaý sypatyna girip gidişi Hatyfydaky ýaly. Munda hem ol şondaky ýaly Leýlileriň gapysynda büdräp ýykylýar. Onuň daşyna üýşýärler. Leýli ony tanap, goltugyndan galdyrýar. Söýgüliler derdinişýärler. Mejnun Leýlini görmäge ikinji gezek hem şýdip barýar... Munda beýlekilerdäkiden tapawutlylykda, Mejnun Leýli bilen köpräk duşuşýar. Ryzwanyň eseriň sýužetini tamamlandan soň, eseri dowam etdirip, bir adama düşünde Leýlidir Mejnunyň jennete barandygyny görkezýär...

Gysgaça deňeşdirmelerden soň şeýle netije çykýar, Ahmet Ryzwanyň “Leýli-Mejnuny” özüniň umumy sýužeti baýlaşdyrýan täze motiwlerdir epizodlary bilen türki dilde ýazylan özboluşly poemalaryň biri hasaplanylмага mynasyp.

¹ Agah Syrry Löwend, Arap, pars we türk edebiýatlarynda “Leýli-Mejnun” hikaýesi, Ankara 1959. 179-sahypa

9. Hamdylla Hamdy (1503, 1508 ýyllarda aradan çykan). Hamdylla Hamdynyň “Leýli-Mejnuny” özüniň orginallygy hem ýokary çeperçiligi bilen beýlekilerden saýlanyp, “... ilki-ilkiler şu temada türkçe ýazylan eserleriň iň gowysy hasaplanylýdyr. Soňra birinjilik Fuzulynyň poemasyňa geçipdir” (49, 92). Hamdylla Hamdynyň poemasynyň mazmuny E. Bertelsde gysgaça, S. Löwentde bolsa, giňden beýan edilipdir. Eseriň başlanyşy Nyzamydaka, Kaýsyň bäbejikkä görmegeý gyz-gelinlere yrylmagy bolsa Mekdebidir Hatyfydaka çalymdaşrak. Mysal üçin:

Hemişe aglamagile geçerdi,

Gözel görse, gülüp gözün açardy (264, 161)¹

H. Hamdyda hem öz döwürdeşi Ahmet Ryzwanda bolşy ýaly, ýazyň aýaklamagy bilen, Leýiliniň ýagdaýy ýaramazlaşýar. Ýöne Leýliniň soňky deminde ejesine aýdýan sözleri öňki ähli awtorlardakydan tapawutly. Ol: “Öldüginde sewgilimin aýagynyň topragyny gözüme sürme olarak çek, kabrymy sewgilime karşı döndür, benim için kyble odur: taki işidinje mezarymy zyýarata gelsin!”² diýip jan berýär. Ony jaýlaýarlar. Leýliniň бүтін kyblasy ýas baglaýar. Muny Mejnuna Zeýit habar berýär. Mejnun örän ýaramaz hala düşüp, Zeýit bilen Leýliniň mazaryna barýar, mazary bagyrtlap, dad-perýat edýär. Soňra ol beýleki awtorlardan tapawutlylykda ýene yzyna- Nežde gidýär. Aglap, söýgülisi hakda gazal aýdýar. Az wagtdan ýene Leýliniň mazarynyň başyna barýar. Ol mazary bagyrtlap ýatyşyna özüni hem bu dertden gutaryp, ruhuny söýgülisine göwşürmagyny diläp, hudaýa nalyş edýär hem şol ýerde jan berýär. Öňki awtorlardakydan tapawutlylykda Mejnunyň ýany bilen gelen haýwanlar bir ýyllap onuň jesediniň daşyny gorap ýatýarlar. Haýwanlar gidenlerinden soň, Mejnunyň süňklerini toplaý, Leýliniň mazarynyň ýanyna gömýärler. Bu-da diňe Hamdylla Hamdyda şeýle. Hamdylla Hamdynyň “Leýli-Mejnunyny-da” jüpüne düşen nusgalaryň biri hasaplamak bolýar.

¹ Agah Syrry Löwend, Arap, pars we türk edebiýatlarynda “Leýli-Mejnun” hikaýesi, Ankara 1959. 161-sahypa

² Şol erde, 172-sahypa

10. Gadymy (ýaşan möwrیدی anyk däl). Bize belli bolan tezkirelerde “Gadymy” lakamly şahyr duşýar. Olaryň-da ýaşan möwrیدی anyk däl. Ýöne tezkirelerde aýdylyşyna görä, ol şahyrlaryň ikisi-de eserlerini parsça ýazypdyr. Olaryň “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazyp-ýazmandyklary barada-da çeşmelerde zat aýdylmaýar. Şoňa görä, biziň göz önümizde tutýanymyz “Gadymy” lakamly üçünji bir şahyrdyr. Bu gadymynyň “Leýli-Mejnun” eserini ýazandygy dogrusynda ilkinji gezek A.S. Löwendini monografiýasynda maglumat berilýär. Ol: “ Bu mesnewiýi on ýyl öňje kitapjy” Baý Raýf Ýelkenjiden görmüş, “Mämleket” gazetesinde ýazdygym bir ýaziýle edebiýat alemine tanytmyşym..., eserle müellif hakkyndaky, düşüňjelerimi “Kadymyn Leýla we Mejnunu” başlykly aýry bir ýazy ile açyklamışym”¹ diýip ýazypdyr. Soňra A. S. Löwent şol monografiýasyny ýazan döwründe bu eseri gaýtadan ele alanda, onuň Şehidiniň “Leýli-Mejnuny” bilen gaty meňzeşdiginiň üstüni açandygyny belläp:”Kadymy mahlasyny (lakamyny) kullanan şair, Şahidiniň eserini ele geçirmiş, bazy parçalaryny atarak,mahlas (kä) ýerlerini degşirtirerek (üýtgeşdirip) eseri oldugu gibi kendine (özüne) malediwermiştir (geçiripdir)”² diýen netijä gelipdir. Şehididir Gadymynyň eserleriniň asyl nusgalarynyň entek elimizde ýoklugy sebäpli, bu dogruda aýdylanlar bilen çäklenmeli bolýarys.

11. Ahmedi (takmynan XV-XVI asyrlar). Bu şahyryň “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazandygy biziň çeşmelerimizden diňe A. Hikmediň işinde agzalypdyr³. Ol hem Eýran edebiýatçysy Muhammedaly Terbiýete salgylanypdyr. Bu şahyryň ady Gysga Edebiýat Ensiklopediýasynda-da agzalyp, özünem 1334-1413-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçen diýip görkezilipdir, emma onuň “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazyp ýazmanlygy dogruda hiç zat aýdylmandyr.

12. Isa Nejaty (1508-nji ýylda aradan çykan). Şahyryň “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazandygy E. Bertelsde, A.Hikmetde, A.S. Löwentde agzalýar,

¹ Agah Syrry Löwend, Arap, pars we türk edebiýatlarynda “Leýli-Mejnun” hikaýesi, Ankara 1959. 196-sahypa

² Şol erde, 196-sahypa

³ Alesger Hikmet, “Romeýo we Juliýet” Uilýam Şekspir tahkyk-ýe edebi we mukaise ba “Leýli we Mejnun”, Nizami Genjewi, Tähran 1938, 244-sahypa.

emma olaryň üçüsinde-de eseriň mazmuny, ne-de anaýizi berilýär. Şeýle bolansoň, eseriň özi barada pikir ýöretmäge mümkinçiligimiz bolmady.

13. Abdylawahab Hyýaly (XV-XVI, A. S. Löwentde XIV-XV asyrlar). Ş. Samynyň , A.Hikmediň, E. Bertelsiň, A.S. Löwendiň işlerinde onçakly meşhurlyk gazanyp bilmedik şahyr Şeýhulyslam Abdylkerim ogly Hyýalynyň-da “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazandygy agzalýar. Bu şahyry onuň görnükli lakamdaşy- 1556-njy ýylda aradan çykan Hyýaly bilen gatyşdyrmaly däl. Umuman, tezkirelerdir ylmy kitaplarda atlary agzalýan “Hyýaly” lakamly alty şahyrdan “Leýli-Mejnun” eserini ýazan diňe A. Hyýalydyr.

14. Halyly, Sary Halyly Bursaly (XV asyr). Bize belli bolan “Halyly”, “Halyly” lakamly sekiz şahyrdan “Leýli-Mejnun” temasyny işlän diňe Bursaly Sary Halyldyr. Ol A.Hikmediň işinde 1531-nji ýylda aradan çykan diýlip görkezilýär.

15. Hamdyzada Jelili (XV-XVI asyrlar). Şahyr “Olmyşty tokuz ýüz on tokuz sal”¹ diýmek bilen, öz eserini 919-njy hijride- 1513-nji ýylda tamamlandygyny habar berýär. “Leýli-Mejnunyndan” bir ýyl öň döreden “Hysraw-Şirin” mesnewisini tamamlanylanda- 1512-nji ýylda şahyr özüniň 25 ýaşyndagyny aýdypdyr. Diýmek “Leýli-Mejnuny” ýazanynda ol 26 ýaşynda bolmaly. Şondan misil tutanynda şahyr 1488-nji ýylda düýä inip, A.S.Löwendiň ýazyşy ýaly, 1569-njy ýyldan soň hem aradan çykan bolmaly. Jelili “Leýli-Mejnunynda” “Hamsa” düzmek isländigini-de ýatlap, eseriň başynda hem ahyrynda bu temany özünden öň işlän şahyrlardan Nyzamyny, Emir Hysrawy, Jamyny, Hatyfyny agzapdyr.

Jeliniň eseriniň-de başlanyşy, esasan beýlekilerdäki ýalyrak. Ýöne munda Kaýys köp awtorlardakydan tapawutlylykda, hatda Emir Hysrawdakydan-da bir ýyl öň- 4ýaşynda okuwa berilýär. Soň mekdep bilen baglanyşykly epizodlar gelýär. Şol ýerde awtor birnäçe beýtde Leýlini wasp edýär. Soňra Kaýysdyr Leýliniň bir bahana bilen mollalaryny ynandyryp, bile daş çykyşlary, bir-

¹ Agah Syrry Löwend, Arap, pars we türk edebiýatlarynda “Leýli-Mejnun” hikaýesi, Ankara 1959. 201-sahypa

birleri bilen derdinişleri, okuwdan soň hem bir sebäp tapyp, Kaýsyň Leýlini görüp gaýdyşy, mekdebe-de her gün ir bilen gelip, Leýlä garaşyşy olaryň şol hereketlerine üns beren oğlan-gyzlaryň agşamlaryna bu barada öýlerindäkilere gürrüň berişleri, şeýlelikde, aşyk-magşugyň syrynyň il agzyna düşüp, ahyrda Leýliniň ejesine baryp ýetişi Jelilide örän özboluşly hem ynandyryjy berlipdir. Ejesine şol sebäpli Leýliniň okuwdan alyp galyşlary bolsa, esasan, beýleki awtorlardaky ýalyrak. Kaýsyň gedaý görnüşinde iki gezek Leýlini görmäge gidişi-de Hatyfyda bar. Ýöne ol bu ýerde, Hatyfydaky ýaly, kör sypatynda däl. Şondan soň, Kaýsa “Mejnun” diýip başlaýarlar...

Öňki awtorlaryň käsindäki ýaly, Jelilide-de Leýli düşüşünde Mejnuny öli görüp, agyr hassalaýar. Ol ahyrky deminde ejesine: “Mejnuna selamymy ilet ýolunda jan wirdigimi söyle!”¹ diýip jan berýär. Leýlini jaýlanlaryndan soň, onuň ejesiniň Mejnunyň ýanyna gidişi, söýgülisiniň aradan çykanlygyny eşiden Mejnunyň ony ýatlap, bagryny paralaýşy, halys ysgyndan gaçyp ýykylansoň, öz ölümüne dileýşi ahyrda-da: “Leýli!” diýip gygyryp jan berişi bolsa, Jelilidäki özboluşly hem täsirli pursatlaryň biridir. Mejnun jan berenden soň, onuň “gözlerini kapaýajak kimsäniň” bolmazlygy diňe ýabany haýwanlaryň bagyryşyp-bagyryşyp, Mekdebidäki ýaly bary jan beräýmän, ep-esli wagtdan öz ugurlaryna gidişleri, ahyrda ony tötänden gabat gelen hyjaz kerweniniň kepänläp jaýlaýşy az-kem Ahmet Ryzwandyr Hamdylla Hamdydaky degişli epizodlary ýatladýandygyna garamazdan, Jelilide özboluşly berlipdir. Şu gysgaça deňeşdirme beýandan äşgär bolşy ýaly, esasan, Nyzamydyr Hatyfydan belli derejede-de Emir Hysrawdyr Jamydan, A. Ryzwandyr H.Hamdydan peýdalanylandygyna garamazdan, Jeliliniň bu eserini türki dildäki özboluşly “Leýli-Mejnunlaryň” biri hasaplamak boljak.

16. Söwdaýy. (XVI asyr). Bu şahyry 1449-njy ýylda aradan çykan Bawertli (Bawert, Abiwert- häzirki Kaka) Baba Söwdaýy bilen gatyşdymaly däl. Baba Söwdaýy eserlerini pars dilinde ýazypdyr. 1590-njy ýylda aradan

¹ Agah Syrry Löwend, Arap, pars we türk edebiýatlarynda “Leýli-Mejnun” hikaýesi, Ankara 1959. 207-sahypa

çykan üçünji bir Söwdaýy (Edirneli Ahmet Çelebi) hem bar. Emma soňky iki Söwdaýynyň “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazandyklary ýa ýazmandyklary şindi belli däl.

Biziň göz önünde tutýan Söwdaýymyz öz “Leýli-Mejnuny” köp edebiyatçylaryň (E. Gibb, A. Hikmet, E. Bertels, A.S. Löwent) belleýişleri ýaly, türki dilde ýazyp 1514-nji ýylda tamamlapdyr. Emma näme üçindir, şu senäni hut öz bilen-de ýazan A. S. Löwent ol hakda şeýle diýipdir: “ Fuzulynyň Leýla we Mejnunynda bulunan bir çok parçalaryn bu eserde ýer aldygy haýretli (giň galma bilen) görülejektir”¹. Hakykatda Fuzuly öz eserini Söwdaýydan 23 ýyl soň- 1537-nji ýylda tamamlapdyr. Söwdaýynyň eseriniň ýokarda görkezilen senede tamamlandygyny bolsa, şahyryň özi hem tassyklaýar:

Tokuz ýüz ýigrimide bu name

Hatmuldy(tamam boldy) ²

Söwdaýy eseriniň “Sebäbi nazmy kitap” bölümünde:

Senden kylarus buny temenna (haýyş)

Türki jebu nazmy eýde inşa (düz, ýaz)

Bu kyssa-i Leýli birle Mejnun,

Nazmyn kyl anuň çü dürr-i meknun (Gizlindur)³

diýen bolsa, Fuzuly hem öz poemasyynyň “ Bu sebäbi- nazmy- kitapdyr...” atly bölümünde deň-duşlaryny gepledip, şeýle ýazypdyr:

“... Leýli-Mejnun äjämdä çohdur,

Ätrakdä (türkülerde)ol fasanä(rowaýat) ýokdur.

Tägrirä gätir (tertibe sal) bu dastany,

Gyl tazä bu äsgi(köne) bustany”⁴

¹ Agah Syrry Löwend, Arap, pars we türk edebiyatlarynda “Leýli-Mejnun” hikayesi, Ankara 1959. 209-sahypa

² Şol erde, 209-sahypa

³ Şol erde, 210-sahypa

⁴ Fuzuly, “Leýli we Mejnun” baku 1939, 1958

Şahyrlaryň beýle diýmekleri öň bu temany işläneri bilmezliklerindenmi, saýmazlyklaryndanmy ýa ozal işlenen tema ýüzlenmeklerini delillendirmek islänliklerindenmi ýa-da şeýle eseriň öz kowumdaşlarynyň dilinde ýoklugyndanmy, garaz, belli bir zat aýtmak kyn. Ýöne muňa, biziň pikrimizçe birinji ýa iň soňky sebäp bolan bolsa gerek. Fuzulynyň ýokarky pikirleri umuman köp alymlary pikirlendiripdir. Mysal üçin, onuň, iň bolmanda Nowaýynyň özüniňkiden ýarym asyr gowrak öň döredilen “Leýli-Mejnunundan” habarly bolmaly halyna beýle diýmegine E. Gibb, E. Bertels ýaly alymlar-da gaty giň galypdylar. Şahyryň ol setirleriniň manysyny E. R. Rüstemow özüniň “Çaklanjadyr” makalasynda düşündirmäge çalşypdyr.¹

Umuman, Söwdaýynyň “Leýli-Mejnun” hem şu temada döredilen özboluşly nusgalaryň biri hasaplanyp bilner. Onuň eseriniň Fuzulynyňky bilen kem-käsleýin gabat gelýän ýerleri bolsa, geljekde ýörite meşgullanylmagyny talap edýär.

17. Hakyry Töwrizi (XVI asyr). Bu şahyryň hut öz ady şindi bize belli däl. “Biçäre”, “Ejiwi”, “Pakyry” manylaryndaky “Hakyry” sözi şahyryň edebi lakamy bolup Töwrizi diýmek bolsa, onuň niredenligini görkezýän nisbesidir. (degişliligi aňladýan lakamy).

Hakyrynyň özi hakda Nowaýynyň, Lutfalybek Azer Bekdiliniň, Şemseddin Samybegiň ylmy eserlerinde we beýlekilerde gysgaça maglumatlar berilipdir. Mysal üçin, Nowaýy ol hakda : “ Möwlana Hakyry imdi peýda bolgan hoş teb (gylyk) ýigitlerdendur... Bu matla (gazalyň başgy beýdi) anyňdur kim”² diýip, şahyryň parsça gazallryndan biriniň başgy beýdini mysal getirmek bilen çäklenipdir.

Hakyrynyň “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazandygy dogruda bolsa, biziň tanyş bolan işlerimizden azerbeýjan edebiýatçysy, pfosfessor Hämit Araslynyň

¹ Rüstämow E. R. Zna li Fuzuly Poemu Nowaýi “Laýli i Madjnun”, - Kratkiye soobşeniya instituta narodo Azii , 65, Sbornik pamýati E. Bertelsa, Moskwa 1964.

² Nowai A. “Majolisun-nafois” Ilmi - tankidi tekst Taýýarlowçi Suýuma Ganyýewa toşkent 1961

1940-njy ýylda çap edilen “Gündogarda “Leýli we Mejnun” eserleri” atly uly makalasynda ilkinji gezek aýdylypdyr. Şonda H. Arasly: “Biz bu äl ýazmanym älem M. F. Ahundow adyna edebiýat müzeýindä olan fotokopiýasyndan istifadä ederäk (peýdalanyp), şairin kim oldugunu wä äsärin ir zaman ýazyldygyny täin edib (anyklap). Onun bädii (çeperçilik) giýmäti hakgynda ilk däfä (ilkinji gezek) maglumat werik “¹ diýip ýazypdyr. Soň bu hakda türk alymy Mehmet Emin, alym E. Bertels, öz işlerinde ýüz ugra agzap geçen bolsalar, türk edebiýatçysy A. S. Löwent özüniň elimizdäki kitapda köp salgylanýan monografiýasynda Hakyrynyň “Leýli-Mejnunynyň” mazmunyny giňişleýin beripdir. Biz hem yzda şahyryň eseriniň deňeşdirme beýanyny berenimizde, esasan, şoňa salgylanmakçy.

Hakyrynyň “Leýli-Mejnun” eseriniň ýalňyz golýazmasy Londondaky Britan Müzeýinde, onuň fotokopiýasy bolsa, Azerbaýjan Ylymlar Akademiýasynyň golýazmalar fondunda Türkiýäniň Türk dil kurumy kitaphanasynda saklanýar.

Biziň pikrimizçe, Hakyry gelip çykyşy boýunça Garagoýunly(1380-1468) hem Akgoýunly döwletleriniň Başynda duranlarynda, Töwrizi-de ep-esli wagtlap özlerine paýtagt edinen türkmeniň salar taýpasynyň garagoýunly ýa-da baýandyr taýpasynyň akgoýunly taýpasyndan bolmaly. Muňa delilimiz hem ýok däl. Birinjiden, Hakyrynyňgoşgy setirleri manylarynyň düşnükliligi, ölçegi hem okalyş äheňi boýunça şol döwür türkmen şahyrlarynyňka (Burhaneddin Siwasly, Baýramhan we başgalar) örän ýakyn. Munuňşeyledigine şahyryň şu beýtleri-de güwä geçip biler:

Ol zaman ki, jümle warym bat ola,
Meniň adym munuň ile ýat ola...

Ger jahandyr älemi-biygtybar,
Gala yşbu nama menden ýadygär.

¹ Fuzuly, “Leýli we Mejnun” baku 1939, 1958, 87- sahypa

Dostlar ýat ede tä ahyr zaman,
Ol maýa hergiz meniň adym nahan.¹

Ikinjiden, ýokarky setirlerdäki “meniň”, “munuň”, “menden” ýaly kursiw bilen ýazylan sözlerden we umuman şahyryň “Leýli-Mejnunyň” beýleki setirlerinden-de görnüşi ýaly ol “men” sözünü türklerdäki ýaly “ben” hem “-yň”, “-iň”, “-uň”, “-üň”, “-ň” goşulmalaryny-da türklerde hem azerbaýjanlardaky ýaly “-yn”, “-in”, “-ün”, “-un”, “-n” görnüşinde däl-de edil türkmen dilindäki ýaly ulanypdyr. Muny şeýle setirler-de tassyklaýar:

Mal-mülki waridi anyň azym,
Hem arap mülkinde olmuşdy mukum.

Men nije terkedem yşky, ýa, ylah,
Yşksyz gönlümdedür ýüz dert ü ah²

Ýa-da şahyryň Mejnunyň dilinden beren bir gazalyny alyp göreliň:
Eý, şah-a, men bendeni sen şat kyl,
Waslylen bu gaýgudan azad kyl!

Men zayfi-natuwanam hijr ilen,
Kamymy ber, bilmezem, bidat kyl!

Lutf kyl, eý, älemiň şahy, bu gün
Bunjulaýyn (düýt-müýt bolan) gönlümi abat kyl!

Gözlärem ýoluň seniň leýlu-nahar (gije-gündiz),
Wasyl öýün geňlümde sen bunýat kyl!

Gije gündiz munysu-mährem (mähirli dost) menem,

¹ «Nyzami almanahi” 1-2 kitap Baky 1940; 3-kitap Baky 1941, 4-kitap Baky 1947

² Agah Syrry Löwend, Arap, pars we türk edebiýatlarynda “Leýli-Mejnun” hikaýesi, Ankara 1959

Çeşmi şowky kamaty şemşat kyl!

Eý, Hakyry, ol lebi şirin üçin,

Kuh-ken bol, nalaýi-Ferhat kyl!¹

Görşümüz ýaly, öz lakamynyň “Hakyrydygyny” hem şahyr şu gazalyň ahyrynda aýdýar. Hakyry “ben” sözünü hem ýokarda agzalan azerbaýjan hem türk goşulmalaryny diňe şu mysallarda däl, asyl hiç ýerde-de ulanmandyr. Iň soňky setirdäki “bol” sözi hem azerbaýjanlarda, türklerde “ol” görnüşinde ulanylýar. Hakyrynyň eserinden ýokardakylar ýaly mysallary isledigiňçe getirmek boljak(olara şahyryň eseriniň yzda beriljek deňeşdirme beýanynda-da duş gelinýär).

Hakyry özüniň “Leýli-Mejnuny” haçan hem nähili ýagdaýda ýazyp başlandygyny şeýle setirleriň üsti bilen beripdir:

Aryna (anna) günü idi, şehri(şehr-aý) rejep,

Yşbu nazmy eýledi gönlüm taleb.

Taryh ol dem ziýidi lam-i elif,

Saaty sad (bagtly) idi, eýýami şerif (eziz, şöhratly)²

Ikinji beýtdäki kursiw bilen ýazylan sözlere- harplara üns beriň! Ziý (z)- 900, lam (l)- 30, elif (a,e)-1. Bu sanlaryň jemi bolsa , hijri hasby boýunça 931-nji ýyl bolýar. Hakyry bu poemasyň 931-nji hijri ýylynyň rejep (sentýabr) aýyndaky anna günlerinden bir şowlysynyň bagtly sagadynda ýazmaga girişipdir. Özünem ýokarky mysalyň ikinji setiriniň manysyndan çen tutanyňda, şahyr ony, dört-bäş aýdan geçirmän tamamlanlan bolmaly. Şu ýerde Nyzamynyň öz “Leýli-Mejnuny” ýazyşy hakda söz açyp, ony “ dört aýdan az wagtda” ýazanlygy barada aýdanyny, emma “Päsgel bermesedi gaýry aladam, bu on dört

¹ «Nyzami almanahi” 1-2 kitap Baky 1940; 3-kitap Baky 1941, 4-kitap Baky 1947

² Agah Syrry Löwend, Arap, pars we türk edebiýatlarynda “Leýli-Mejnun” hikaýesi, Ankara 1959 224- sahypa

gijede bolardy tamam”¹ diýen sözlerini ýatlamak-da ähmiýetsiz bolmasa gerek. Garaz, Nyzamynyňky ýaly 4 aýdan az wagtda bolmasa-da, Hakyrynyň hem 931-nji hijriniň rejebinde- 1525-nji ýylyň sentýabrynda başlan eserini şol ýylyň ahylarlaryna galyp-galman tamamlandygyny aýtmak bolar.

¹ Nyzami G.Leýli we Mejnun, Baký 1942, 1945, 1959

III-BAP. Beýleki dillerde ýazylan “Leýli-Mejnunlar”

Arap dilinde

Ahmet Şöwki (1868-1932). Şu temada arap dilinde döredilen eserlerden häzirlilikçe bize bellisi müsürli tanymal şahyr hem dramaturg, prozaçy hem publisist Ahmet Şöwkiniň baş perdeli “Leýli-Mejnun” tragediýasydyr. Şöwki ony aradan çykmazyndan bir ýyl öň – 1931-nji ýylda ýazypdyr. Ahmet Şöwki araplaryň “Medeni ýokary göteriliş döwür edebiýatynyň” iň görnükli wekilidir. Ol arap hasaplansa-da, kakasy – kurt, ejesi- türk , enesi- çerkez, mamasy- grek bolupdyr. Dört ýaşynda ony başlangyç mekdebe beripdirler, on baş ýaşynda bolsa ol orta mekdebi tamamlapdyr. Soňra ol ilki hukuk mekdebine, soň bolsa dilmaçlyk mekdebine girip, ikisini-de üstünlikli gutarypdyr. Ahmet bilim almagyny dowam etdirmek üçin, 1887-nji ýylda Fransiýa gidip iki ýyl hukuk ylmyny öwrenýär. Şol ýyllarda ol Angliýada, Alžirde hem Konstantinopol şäherinde bolup gelýär. 1891-nji ýylda ol Müsüre dolanyp gelýär. Şondan soň Ahmet Şöwki belli kyssaçy, görnükli dramaturg hem publisist hökmünde giňden tanalýan uly şahsyýete öwrülýär. Ol lirikada Umrul Kaýys, Abu Nuas, Abu Temmam, Al Mütennebi ýaly arap şahyrlaryndan, Wiktor Gýugo, Lamartin, Gýote ýaly daşary ýurt klassyklaryndan dramaturgiýada Karneldir Şekspirden prozada Lew Tolstoýdan hem başgalardan ep-esli täsir alan bolmagy çemeli. Şeýlelikde ol “Aş-şowkyýet” atly dört bölümden ybarat goşgular diwanynyň “Klýapatranyň ölümi” , “Mejnun-Leýli” , “Kambiz” , “Beýik Alybeg”, “Antara” atly şygyr bilen ýazylan baş sany tragediýanyň , “Hady hanym” atly komediýanyň prozada ýazylan “Andaluzly şazada zenan” birnäçe proza eserleriniň azatlyk, ýurt, Müsür piramidalary, ölümi näbelli esger we ş.m hakda gürrüň berýän “Asýak-az- zabah” (Altyn bazarlary) atlandyrylan makalalar ýygyndysynyň awtorydyr. Indi gysgaça onuň “Mejnun-Leýli” tragediýasy hakda. Ahmet Şowky özüniň “Leýli-Mejnun” temasyndaky bu tragediýasyny, esasan, Abulferaç, Aly al- Yspyhanynyň ýokarda-da köp agzalan “Aýdymlar” kitaby atly ýigrimi bir tomdan ybarat eserinde Mejnun- Leýli hem olar bilen

baglanyşykly beýleki şahslar hakyndaky arap rowaýatlarynyň esasynda ýazypdyr. Eseriň wakalary Omeýýatlar zamanyn-da Nežt hem Hijaz sebitlerinde geçýär.

Birinji perde. Ilkagşam. Deň-duşlary Leýliniň ýany-na gürrüňçilige üşşýärler. Olar Leýlä Kaýys hakda aýdýarlar. Gürrüniň gidişinden Leýliniň Kaýysy söýýänligi, emma arap dessuryna görä öz adyny goşgularynda wasp edenligi sebäpli onuň bilen ykbalyny baglap bilmejekdigi mäl-im bolýar. Gürrüňçilige ýyg-nanyşanlar dagyşýarlar. Birden Kaýys peýda bolýar. Ol gelin ýokarda görülip geçilen arap rowaýatlarynyň birindäki ýaly ot soraýar. Leýli oňa köz getirip berýär. Kaýys gidibermän ep-esli wag-t Leýli bilen gürrüňleşip oturýar. Köz degip Kaýysyň ýeňi ýanýar, emma ol muny duýmaýar. Bu epizod şu ýere deňeç arap rowaýatlaryndaky ýalyrak soňra ony boýdan başa ýangyn gurşap alyşy, Leýliniň kakasy Mähdiniň olaryň üstülerinden gelip, Kaýysy halas edişi hem:

Ot sorap gelipsiň, aldyň, gaýt indi,

Tutuş otlaýmankaň öýümi şindi! ¹ -

diýip, ony kowşy onçakly ynandyryjy bolmasa-da, arap rowaýatlaryndakydan ep-esli tapawutlanýar.

Ikinji perde. Beni Emir kabylasynyň ýaşayan ýeriniň duşundan geçýän kerwen ýoly. Kaýys sergezdan bolup ýör. Leýliniň kakasy Mähdi kabyla serdaryny oňa öjükdirýär. Ol Mejnuny ýaralaýar. Bu epizod görülip geçilen arap rowaýatlarydyr çeper eserlerinde birnäçesinde bar. Ýöne olaryň hiç birinde Mejnun taýpa serdary tarapyndan hem halyf tarapyndan hem ýaralanmaýar. Yzdaky epizodda bolsa, diňe Kaýysyň yzyndan nahar getirilişi diýäýmeseň galan zatlar bütinleý bagaça. Ol şeýle Balhy gyrnal Kaýysyň ejesi tarapyndan taýýarlanan höregi alyp gelýär. Ol üregi içinden çykarylyp, jadygöý tebibe “ Çüfledilen” tutuş bir guzynyň eti. Olaryň ynamyna görä şol hörek Kaýysy aklyna aýlandyrmaly. Emma Kaýys ony görüp şeýle diýýär:

¹ al Fahuri Hanna, Istoriýa arabskoý literatury, t.Moskwa 1959, 1961. 389 sahypa

Sagaldyp bolmaz meni ýüreksiz guzy bilen
Heýde ýürek bejermi özi ýüreksiz bolan?! ¹

Soňra iki topara bölünip gelen çagalaryň bir topary Mejnunyň söýgüsini wasp etse, ikinji topary ony kemsidýär. Mejnuny geňläp yzyna düşýän, ony daşlaýan ýa-da gyjytly sözler aýdýan çagalar görüp geçen awtorlarymyzyň-da ençemesinde bar, ýöne bu ýerde bütinleý başgaça. Mejnun birbada, ýokarda görülip geçilen arap rowaýatlarynyň birinde Mürre taýpasyndan bolan ýaşuly yzyndan baranyndaky ýaly, olary daşlajak bolýaremma soňra olary bagyşlaýar, birden-de huşundan gidýär. Az wagtdan Ibn Auf atly bir gedaý peýda bolýar. Ol Kaýysy huşuna getirmäge çalyşýar. Gapdaldaky ýoldan iki kerwen geçýär, emma Kaýys olaryň sesini eşitmeýär. Birden onuň gulagyna ikinji kerwendäki Leýli hakda aýdylýan aýdym eşidilýär. Ol kem-kemden ýerinden galyp başlaýar. Ibn Auf oňa özüniň Mähdi ikisiniň arasynda dellallyk etjekdigini aýdýar. Mejnun muňa biçak şatlanýar. Bu ýerdäki kerwen meselesi bolsa, beýleki awtorlarda başga ýerlerde getirilýär.

Üçünji perde. Ibn Auf bilen kaýys ikisi Beni Emir kabyłasynyň bolýan ýerine – Leýlileriň golaýyna gelýär. Mejnun huşundan gidýär. Bütün kabyla eline ýarag alyp, onuň kasdyna aýaga galýar. Dostlary Mejnuny söwütleriň ýeňsesinde gizleýärler. Bu ýerde Leýliniň kakasy Mähdi görüp geçen awtorlarymyzyň tersine, kabyladaşlarynyň Mejnuny öldürmeklerine päsgel berýär. Ibn Auf olara Mejnun hakda gürrüň berýär, olar muňa gynanýarlar. Emma ýokarda görüp geçen arap rowaýatlarymyzyň birinde gabat gelýän Mynazyl olara Kaýysyň öz goşgularynda Leýlini ýat edendigini ýatladýar. Olar öz dessurlaryny goramak üçin ikinji gezek Kaýysyň üstüne hüjüm etmekçi bolýarlar. Şol pursatda Beşir atly bir ýigit Mynazylyň Leýlini söýmekde Kaýysyň bäsdeşidigini, muny-da görüplikden edýändigini aýdyp, ony halas

¹ al Fahuri Hanna, Istoriýa arabskoý literatury, t.Moskwa 1959, 1961)

edýär. Tolgunyşyk Mynazyldyr Beşiriň bir-birlerini ýekeme-ýeke söweşe çagyrmaklary bilen tamamlanýar. Hemmeler ol ikisiniň yzyna düşüp, daşary çykarýarlar. Sahnada diňe Ibn Auf bilen Mähdi galýar. Olar Leylini çagyýarlar. Mähdi gyzyna onuň Kaýys bilen nikalaşmagyna garşy dældigini mälim edýär, emma ýokarda ýatlanylýan arap dessuryna ýüregi bilen berlen Leyli kakasynyň teklibini ret edýär. Üstesine-de ol özüniň mundan sähelçe öň gelip, nikalaşmagy teklipe eden, görüp geçen arap rowaýatlarymyzyň käsinde-de Leylä öýlenedigi aýdylan Werd ibni Muhammet al-Ukaýly bilen atdaş werd as-Sakyfa berilmegini sorayar. Bu başga hiç bir awtorda beýle däl. Niýeti başa barmadyk Ibn Auf, beýleki awtorlaryň birnäçesindeki Nowfel ýaly, nalaç gitmeli bolýar. Mähdi ony Kaýysyň ýatan ýerine barýança ugradýar. Ýeke galan Leyli, näme üçindir, Kaýsa barmaga razyçylyk bermänligine ökünip aglaýar. Bu ýerde-de Mähdiniň adamsöýüşi, perzende mylakatlylygy aýratyn nygtalýar. Ýaramaz döp-dessurlarynyň gurbany bolan Leyliniň söýgüligine gowşup bilmezliginiň esasy günäsi bolsa, onuň öz boýnuna atylýar. Beýtmek bilen Şöwki biziň pikirimizçe, söýüşýänleriň bir-birlerine gowuşmaklaryny päsgel berýän zatlar olaryň ene-atalarynyň yzgytsyzlyklaryndan däl-de ýaramaz döp-dessurlardan diýmekçi bolan bolsa gerek. Beýle pikir şahyrdaky öz ýaşan döwründäki araplaryň durmuşy bilen baglylykda döräpdir.

Dördünji perde. Birinji görnüş. "Ruhlar obasy". Sergezdançylyk edip ýören Mejnun öň barlygyna ynanmaýan öz ruhy bilen duşuşýar. Ruhy Kaýys bilen salamlaşyp, oňa Leylä öýlenen Werdiň ýaşayan ýerini- Beni Sakyf kabyllarynyň menzilgähini salgy berýär. Ikinji görnüş. "Beni Sakyf kabyllary". Werd Mejnuna Leyliniň öz ýanynda edil dogany ýaly, ýaşayandygyny, sebäbi özüniň olaryň söýgüsine hormat goýýandygyny aýdýar. Ol aşyk-magşugyň duşuşmagyna razy bolýar-da, olary ikiçäk goýup gidýär. Kaýys Leylini gaçmaga ynjak bolýar, emma buýsançly Leyli onuň bu teklibini ret edýär. Muňa gahary gelen Mejnun ony taşlap gidýär. Ol öz derdini ilki Leyliniň kenizi Afra, soňra bolsa Werdiň özüne aýdýar. Biziň pikirimizçe, ikinji görnüşde Mejnunyň Leylä

gaçmagy teklipe edişi, niýeti paşmandan soň, oňa gaharlanyşy hem onçakly jüpüne düşmändir. Olaryň bu hereketleri Abdylla Hatyfydan başlap ençeme awtorlarda düýesi kerwenden üzilip, azaşyp ýören Leýliniň Mejnuna edýän teklipebiniň-de tersine, özünem munuň üçin Leýli Mejnuna gaharlanmaýar. Ýöne Şöwkide Werdiň adamkärçilik sypatlary gowy görkezilipdir. Onuň hereketleri onçakly ynandyrmasa-da ýakymly terbiýeçilik taýdan bolsa ähmiýetli.

Bäşinji perde. Beni Emir kabyłasynyň gonamçylygy. Yşk hesretinden ölen Leýliniň mazarynyň başyna onuň hossarlary üşşüpdirler. Olar kem-kemden dagaýarlar. Mazaryň ýanynda aýdymçy al-Herit, soňra Beni Emir kabyłasından bir adam hem öz dosty Omeýa bilen bilelikde şahyr Ibni Seýit peýda bolýar. Aýdymçy mazaryň başynda “Ölüm jülgesi” gimnini aýdýar, soňra olar gidýärler. Az wagtdan mazaryň ýanyna Mejnun bilen Zyýat ikisi golaýlaşýar. Beşir hem olaryň garşysyndan çykýar. Leýliniň öldi habaryny eşidip, ýaramaz ýagdaýa düşen Mejnun söýgülisiniň mazarynyň üstüne ýykylyp, özünden gidýär. Huşuna gelenden soň hem dogra okap oturyşyna aglaýar. Mejnunyň göz önünde ýene ruhy peýda bolýar. Ähli betbagtçylyklarynyň sebäpkäri hökmünde öz ruhuna käýinýär. Emma ruh ony köşeşdirýär hem-de Mejnundyr Leýliniň adyny ebedileşdirjek aýdymçy al-Heridiň göreldeğine eýermekligi nesihat edýär. Şahyr Ibni Seýit hem Leýli hakda agy şygryny aýdyp Kaýsa göwünlik berýär. Birden-de Kaýys mazar tarapdan, kimdir biriniň, öz adyny tutup gygyrýanyny, soňra Leýliniň-de adyny agzanyny eşidýär hem şol sese jogap gaýtarmak bilen bir wagtda jan berýär. Şöwkiniň tragediýasy şu ýerde tamamlanýar. Emma ony mundan has öňräk,- al-Fahuryň pikirine görä, üçünji perdäniň ahyrynda, biziň pikrimizçe bolsa, birinji görnüşini aýryp, dördünji perdäniň ahyrynda-da tamamlamak boljak ekeni. Sebäbi hakykatda sýužet şol ýerde paýawlaýar. Diňe könedan gelýän däbi saklamagyň hatyrasyna öz peýwagtyna başga birine durmuşa çykan Leýli Mejnuna özi bilen bile gaçmaga razy dældigini aýdandan, Mejnun hem ondan öýkeläp gidenden, soň ýene sýužeti, ylaýta-da sahna eseriniň sýužetini zor bilen süýndirjek bolup oturmak ýerliksiz.

Şöwkiniň bu tragediýasyna al-Fahury, esasan, dogry baha beripdir. Hakykatdan-da eseriň liriki äheňi onuň drammatik situatsiýalaryndan üstün gelipdir. Şonuň üçin hem al-Fahuryň-da belleýşi ýaly, “Goşgy setirleriniň, diýseň, obrazlylygy üçin “Mejnun Leýli” pýesasyny okamak ýakymly, emma onuň sahna teswiri öwerlik däl” (121,2,392) bolmaga çemeli. Şeýle-de bolsa, görnükli türkmen ýazyjysy, alymy hem jemgyýetçilik işgäri Gylyç Mämmedowiç Kulyýewiň 60-njy ýyllaryň ortalarynda özümiz bilen eden bir gürrüňinde aýtmagyna görä, bu tragediýa soň-soňlar-da Müsür teatrlarynyň sahnasyndan düşmedik bolarly. Ýöne tragediýanyň 50-nji ýyllaryň ortalaryndan – al-Fahuryň kitabyňyň neşir edileninden (1954 ý) soň, rejissura taýdan az-kem kämilleşdirilýän bolmagy-da ähtimal. Pýesadygyna garamazdan, göz önünde tutulýan temada häzirlikçe arap dilinde şygyr bilen ýazylan bize belli ýeke-täk eserdigi sebäpli, bu ýerde gysgaça gürrüňi edilmeli bolnan “Mejnun-Leýli” tragediýasy dogruda şu aýdylanlar bilen çäklenmeklik makul bilindi.

Bengal dilinde (Päkistan)

Döwlet Ujur Bähremhan häzir Gündogar Päkistana degişli bolan bengal edebiýatynyň XVI-XVII asyrlardaky iň görnükli wekilleriniň biridir. Ol hem bu temada giň göwrümlü ýörite poema ýazmasa-da, mejnun hem onuň belent söýgüsi hakda uly ballada döredipdir ¹

Gürji dilinde

Teýmuraz Birinji (1589-1663). XVII asyr gürji edebiýatynyň görnükli wekili, Kahetiýanyň häkimi(Gündogar Gürjüstan), zenan şa Ketewanyň ogly, şa Apbas I döwründe ýesir alnyp, Astrabatda ýaşan şa Apbas II döwründe şol ýerde aradan çykan Teýmuraz I hem parsy dilli poeziýada ürç edilip işlenilen temalaryň birnäçesinde “Ioseb-Ziliannani”, “Wardbulbuliaýni” (“Gul we bilbil”), “Şamparwaniani” (“Şem we perwana”), 1624-nji ýylda şa Apbas I tarapyndan biçak gynalyp öldürilen ejesi- gürji şasy Ketewanyň pajygaly durmuşyny teswirleýän poemalary, “Mejme” (“Ýygyndy”) atly goşgular ýygyndysy bilen bir

¹ Kratkaýa Literaturaýa Ensiklopediýa .Moskwa 1962-1978

hatarda Gündogardaky meşhur sýužet esasynda “Leil-Mejnuniani” eserini-de döredipdir (81, 7, 436; şeýle hem ser.: 81, 2, 406; 177, 124;232, 367;246, 158).

Kaşmir dilinde

Mahmyt Gamy (?-1855). Kaşmir edebiýatynyň XIX asyrdaky görnükli wekili, öz döredijiliginde hindi, parsy, türki edebi däplerini utgaşdyran şahyr Mahmyt Gamy hem “Ýusup-Züleyha”, “Şirin-Hysraw” eserleri bilen birlikde, “Leýli-Mejnun” poemasynda döredipdir ¹.

Kürt dilinde

1. Harys Bitlisi (XVIII asyr). XVIII asyr türkmen klassygy Nurmhammet Andalybyň zamandaş bolan görnükli kürt şahyry Harys Bitlisi hem onuň “Leýli-Mejnun” eseri has soňky wagtlara- 1960-1961-nji ýyllara çenli edebiýat meýdanynda belli däl. Ol hakdaky ilkinji maglumatlary kürt folklorçysy hem edebiýatçysy A.D.Jabanyň, M.E. Saltykow-Şedrin adyndaky Leningrad döwlet Jemagat kitaphanasyn-da saklanýan golýazmalaryna salgylanyp, görnükli kürtşynasy M.B.Rudenko beripdir. Soňra ol Bitlisiniň “Leýli-Mejnunynyň” 1965-nji ýylda Moskwada çykan ilkinji neşirine ýazan sözbaysyn-da şahyryň özi hem eseri hakda käbir ähmiýetli zatlar aýdypdyr. Şonda aýdylyşyna görä, A.D.Jabanyň toplan materiallarynyň arasynda “Leýli-Mejnunynyň” iki sany kürt edebi wersiýasy bolup, olaryň poeziýada ýazylan birinjisi XVIII asyr kurt şahyry Harys Bitlisä,kyssa görnüşinde ýazylan ilkimjisi bolsa XIX asyr kürt alymy hem ýazyjysy Mele Mahmyt Baezide degişli. Mundan öň bolsa edebiýatçylar (G. Ete, Ýe.E.Bertels) folklor eseri görnüşinde ýaýrapdyr diýip çak edýärler. Muny M.B.Rudenkonyň: “Poemanyň awtory – Harys Bitlisiniň ady özüme bar bolan maglumatlara görä, henize deňeç ylmy edebiýatda mälüm däl” (44, 5) diýen sözleri hem tassyklaýar. Bu şahyryň ady bize-de dürli tezkireler ylmy işleriň hiç birinde gabat gelmändi.

Şahyryň biografiýasyna degişli maglumatlar juda az. Olaryň bize diňe A.D.Jaba tarapyndan toplanan materiallaryň arasynda saklanýan “Leýli-Mejnun”,

¹Kratkaya Literaturnaya Ensiklopediya .Moskwa 1962-1978

“Ýusup-Züleyha” eserleriniň awtorydygy, öz onuň ady, lakamy, bu eserini 1758-1759-nji ýyllarda tamamlandygy belli. H. Bitlisiniň 24 baba bölünen 740 beýtden ybarat bolan bu çaklanja eseri, A. D. Jabanyň oňa Nyzamynyň poemasynyň kürtçe terjimesi hökmünde seredenligine garamazdan, ençeme özboluşly motiwlerdir epizodlary öz içine alýar. Muňa dykgat bilen okap çykan, elbetde, däbe öwrülen sýužeti işlemekligiň aýratynlyklaryndan-da azy-köp habarly her bir okyjy-da göz ýetirip biler.

Bu temany işläň köp şahyrlarda bolşy ýaly, Bitlisi-de eseriniň başky iki bölümini hudaýa mynajat etmeklige bagyşlapdyr. Şolardan soň gelýän “Kitabyň ýazylmagynyň sebäbi...” bölümünde bolsa, özüniň bu tema ýüzlenmeginiň sebäbini şahyr şeýle delillendiripdir. Ajaýyp bahar günlerini söýgülisiniň köşgünde geçirmek bagtyna eýe bolan şahyr täsin haşamlar, nepis halylylar bilen bezelen şol jana rahat beriji köşgüň bir otagyndaky penjiräniň önünde oturyp, gam-gussany undup, bahar paslynyň öz gözyetimindäki gözelligine tomaşa edýär. Birden-de gapy açylyp, ýanynda söýgülisi peýda bolýar. Olar ikiçäk degşip, gülşüp, köp zatlar barada söhbet açýarlar. Söhbetiň soňy poeziýa hakdaky gürrüňe ýazýar: Şol ýerde şahyr şeýle diýýär:

Gör,ne hoş şygrydyr ölçegli kelim,

Muşdak oňa jümle älem- hasu-am! ¹

Şahyr gürrüň arasynda söýgülisiniň bir zat haýyş etmekçi bolýandygyny aňýar. Mundan soňky dialogy ol şeýle beripdir:

Diýdim oňa: “Islegiň ne, aýt hany!”

Diýdi:”Terjime kyl “Leyli-Mejnun”.

Çünki pars dilini bilemzok biz,

Düşnükli bor ýaly, kürtçe şygra düz!” ²

¹ Bitlisi Haris , Leyli i Mejnun, Moskwa 1965

² Şol ýerde 34-35 sahypa.

Garaz, şahyr:

Ýapyşdym galama, düwüp netimi,

Ýa reb, gözden salma ylham atymy! ¹-

Diýmek bilen, eseriniň sýuzetine girişýär.

Bitliside-de, Nyzamydaky ýaly, esasy sýužet perzentsizlik dagyny çekýän pähim-paýhasly arap häkimi hakdaky gürrüň bilen başlanýar:

Ummasyz mal, emläk, ilaty bardy,

Bir kemi –didesi öwlada zardy (44, 36)

Beýleki awtorlardaky, ýaly, ol hem gije-gündizini hudaýdan perzent diläp, doga okamak, gözýaş dökmek bilen ötürýär, ile-güne haýyr-sahawat edýär. Ahyr bir gün:

Ýaradan eşidip, dogasyn, dadyň,

Hasyl kyldy onuň maksat-myradyn (44, 36).

Muňa biçak begenen ata uly toý-tomaşa başlaýar, ýene il-güne haýyr sahawatlar edýär. Çaganyň adyna Kaýys dakýarlar. Bitlisiniň Kaýsy-da görüp geçen awtorlarymyzdan Mekdebi, Hatyfy, Ahmet Ryzwan, Hamdylla Hamdy, Söwdaýy, Hakyry, Fuzuly, Larendeli Hamdy hem indiki bapda gürrüňi ediljek Nurmhammet Andalypda bolşy ýaly, bäbejilikden görmegeý zenanlara imrinýär:

Ol üm bilmez çaga bolsa-da, eser

Bar onuň kalbynda söýgüden heser.

Gözi misli ganly ýaşyň çeşmesi,

Ýokdy gije-gündiz oň köşeşmesi ².

Ýaňky agzalan awtorlaryň käsinde bolşy ýaly, Bitliside-de bir görmegeý gyz elne alanda, Kaýys aňlamasyny goýup:

Gul kimin açyldy şo bada gülüň,

¹ Bitlisi Haris, Leyli i Mejnun, Moskwa 1965

² Şol ýerde 34-36 sahypa

Şady-horram oýnan ýatyr ýylgyryp.

Ýene aglap başlady ýerde goýanda,

Şol gözelden aýrylanny duýanda (44, 37)

Nyzamydaky ýaly, Bitlside-de Kaýys on ýaşa ýetende sünnete ýatyryp, soňra ony atly-owazaly mekdepleriň iň gowy mollalarynyň birine okatmaga berýärler. Içi goşa ýüplüğe düzülen merjen däneleri ýaly, bir sap gyz, bir sap oglandan doly hüjre-mekdebiň behişde meňzedilişi, edil şol ýerde Leýliniň gözelliginiň wasp edilişi görüp geçilen awtorlardan Hatyfy, Şehidi, Ahmet Ryzwan, Söwdaýy, Fuzuly hem Nurmuhamet Andalypdaka gaty golaý. Bitlisisde Kaýysdyr Leýli biri-birleri bilen derdinişmek, iç döküşmek üçin dürli ýollar agtarýarlar. Muňa şahyryň:

Jüp sim ýüzli her dem bahana arap,

Mekdepden çykardy molladan sorap (44, 40)-

diýmegi hem şaýatlyk edýär. Bu detal görüp geçilen awtorlardan Jelilide bar, özi hem gaty meňzeş. Emma Kaýysdyr Leýliniň mekdepde biri-birlerine seredişmek üçin “gözleşmeşek oýnuny” oýnaýyşlary bize belli awtorlaryň Bitlisiden başga hiç birinde ýok. Söýgülileriň duşuşmak, sözleşmek maksady bilen, bahana üçin biri-birleriniň kitaplaryny, löwhlerini çalşyşlary beýleki käbir awtorlarda, şol sanda Nurmuhamet Andalypda-da bar. Öňki awtorlardaky ýaly Bitlside hem aşyk-magşuk söýgini öz aralarynda yaşryn saklamaga näçe jan çekseler-de olar baradaky gep-gürrüňler il agzyna düşüp, Leýliniň ejesine baryp ýetýär. Bu habary eşiden Leýliniň ejesiniň düşýän ýagdaýy hem edýän hereketleri Bitlside aýratyn dartgynly berilipdir:

Aglap ýüz-gözünü topraga goýdy

Başdaňşyn ýyrtyp saçlaryn ýaýdy.

Şeýdip Leýliň öýne geldi dazyrdap,

Kalpda gahar sili, gözleri girdap... ¹

Onuň Leýlä ilki käýäp, soň öwüt-ündew edişi welin, beýlekilerdäkä golaýrak.
Ýöne onuň:

“Eger gyzda haýa-şerim bolmasa,-

Gowusy bütünleý dünýä gelmese” (44, 44)-

diýmegi az kem tapawutlyrak. Tersine ejesiniň özüne ýöňkeýän sözlerini inkär edip, Leýliniň oňa: “Söýgi diýäniň näme? Guşmy, perişdemi, haýwanmy, ynsanmy, tagammy ýa gülmi?!” (44, 44) diýmegi Ahmet Ryzwandaka, Söwdaýydaka, ylaýta-da Fuzulydaka gaty golaý. Şolardaky ýaly, Bitliside-de ejesi gyzyndan bu sözleri eşidip az-kem köşeşýär, ýöne barybir ony okuwdan alyp galýar. Şondan soň aşyk-magşuklaryň aýrallyk pursatlary başlanýar. Şondan soň, otagynda ýeke galan Leýli awtorlaryň aglabasynda şem, perwana bilen derdinişýär, emma Bitliside ol diňe aglap-eňreýär. “Onuň bilen bilelikde daşlar hatda toprak-da aglaýar”. Leýliniň alyp galnanyndan bihabar Kaýys mekdebe gelýär. Görse, Leýli ýok. Ol uzyn gün söýgülisine garaşýar, gelmänden soň söýgülisini ýat edip goşgy aýdýar, öz-özüne göwünlik berýär-de, Hatyfydaky ýaly,eginbaşyny çalşyryp, batyl gedaý sypatynda Leýlini görmäge gidýär. Ol Leýliniň gapysyna baryp:”Ýa, dost!”diýip seslenýär. “Ýasemen buýly (ysly) ony şo bada tanap” ejesine: “Sadakany kişä berdireniňden öz eliň bilen beren gowy bormuş” diýip gapa çykýar. Şu mümkinçilikden peýdalanyp aşyk-magşuk bir-birleriniň didaryna teňnelik bilen seredýärler. Emma bu pursat uzaga çekmeýär. Gyzyň hossarlary gelip, Kaýsy kowýarlar. Kaýsyň şundan soňky ýagdaýy Bitliside örän janly hem real häsiýetde berlipdir. Mundan soň görüp geçen awtorlarymyzdaky ýaly Bitliside-de däli-porhan bolan, eşikleri sal-sal Mejnun Nežd dagyna tarap ugraýar. Ah urup göz ýaş döküp barýan biçäre Mejnun ahyrda deredir jülgelerinde dürli haýwanlardyr guşlar bolan “başy asmana ýetýän” şol daga golaýlaşýar. Ol:

Her nala çekende baryny daglap,

Dag ýañlanyp jogap berýärdi aglap ¹

¹ Şol ýerde 47 sahypa

Muny eşidip egnindäki egin-eşiklerinden derek galmadyk Mejnun oňa baka eňýär. Bu epizod beýleki awtorlaryň ählisinde diýen ýaly, şol sanda N. Andalypda-da Mejnun Käbeden gaýdyp gelyärke bolup geçýär. Şondan soň, öňkülerdäki ýaly Bitlside-de Mejnun gözi Leýliniň gözüne meňzeş bir jereni halas edýär. Ýöne ol bu ýerde jereni awça hiç zat bermän, ýalbaryp boşatdyrýar. Awtoryň ýazmagyna görä, beräýmäge onuň ýanynda zady-da ýok. Ol jeren Mejnuna hemdem bolup onuň derdini paýlaşýar. Şahyr şeýle ýazýar:

Bu iki aşygyň (Mejnun hem jeren) bir magşugy bar,

Bu wamyklar ýalňyz Uzra (dessan gahrymanlary) intizar².

Mejnun ýanyndaky jeren bilen dagyň ýokaryragyna galyp, beýleki käbir awtorlardaky ýaly, bir kepderini-de halas edýär. Kepderi Mejnunyň başyny has dogrusy saçyny höwürtgä edinýär. Ol Mejnunyň kä egnine kä kükregine gonup gezýär. Soňra şol ýerdäki ýabany haýwanlardyr guşlaryň hemmesi kem-kemden onuň ýanyna üşşýärler...

Bir gün Mejnunyň kakasy yzyndan baryp, ony özi bilen gaýtmaga yrjak bolýar, emma başa barmaýar. Ol öýüne gaýdyp gelenden soň, oglunyň derdine çärä agtaryp, ençeme hekimdir alymlardan maslahat soraýar, emma olar hiç hili kömek edip bilmeýärler. Ahyrda “zamanasynyň pähimli ylymly mollarynyň biri” Hatyfy hem Söwdaýydaky ýalyrak maslahat berýärler- Leýlileriň köçesiniň gumundan azajyk getirdip, ony Mejnunyň gözüne çalýar. Şondan soň dogrudanda, Mejnun şol gumjagazyň gabaklaryndan aýrylmazlygy üçin aglamasyny goýýar. Garaz, mundan soň, Mejnun Nowaýynyň eserleriniň bir epizodyndaky ýaly bir bada ýola gelip, kakasyna gulak asjakdygyny hem aýdýar:

Diýdi:”Saňa boýun öňkilem ýaly,

Aklym ýerine geldi, däl indi däli”

Az kem ynjalan kakasy ogluna bu zaýyflykdan doly halas bolmak üçin, Kábäni togap etmegiň zerurdygyny aýdýar. Mejnun razylaşýar. Kábädäki wakalar, esasan,

¹ Şol ýerde 49 sahypa

² Bitlisi Haris , Leýli i Mejnun, Moskwa 1965

beýlekilerdäki ýalyrak. Gaýdyşyň öňlerinde araplaryň çadyrlary görnüp ugranda Mejnunyň ýüzi açylyp, begenjinden gülýär. Emma olaryň arasynda Leýliniň kabyladaşlaryndan biri hem görmäninden soň, ol munuň öz söýgülisiniň obasy dældigini bilip töweregine göz aýlaýar-da, birden ýyldyrym çaltlygynda gözden ýitýär. Zyýaratdan gelýänleriň hemmesi onuň yzyndan kowýarlar, emma tozanyna-da eýermän galýarlar. Olar öz obalaryna gelip, ýas baglaýarlar. Eseriň şu ýerleri beýlekileriňkiden üýtgeşik. Mejnun şol gidişine daga çykyp, gaty ses bilen gygyrýar. Bu sesi eşidip, öňki haýwandyr guşlaryň ählisi ýygnanýar. Olar Mejnunyň öz aralaryna gaýdyp gelenine biçak begenýärler. Bu zatlar hem beýlekilerde ýok. Şundan soň, Mejnunyň hossarlary Leýlä gudaçylyga gidýärler. Leýliniň hossarlary olary gowy garşylasalarda-da gudaçylyk başa barmaýar. Bitliside gudaçylyga gidilişi, olaryň garşylanyşy, gürrüňine başlanylyşy gowy teswirlense-de, teklibiň nä ret edilendigi, bu habary eşidip, ýene daga gidýän Mejnunyň öýlerine näwagt hem neneňsi getiriliendigi aýdyň görkezilmändir. Soňra ilkinji gezek Nyzamyda duş gelýän beýlekileriň-de ençemesinde bar bolan bir motiw getirilipdir. Ýöne ol Bitliside özgelere garanda Fuzula golaý. Olaryň ikisinde-de Mejnun, beýlekilerden tölämäge gurby çatman birini itekläp ýören adama duşup, gandara derek özünü zynjyrlamagy haýyş edip, Leýlini görmäge gidýär. Şeýlelikde, az wagtlyk hem bolsa söýgüli bir-birini görýärler. Emma şol bada Leýliniň kabyladaşlaryndan biri olary görüp:”Ynha, Mejnun! Ony tutup, öldüreniň huny meniň boýnuma!” diýip, gygyryşy beýlekilerdäkiden tapawutly. Soň Mejnun Nyzamydaky ýaly boýnundaky halkany gyryp, daga gaçyp gidýär.

Başga bir gün Mejnunyň kakasy Nežde çykyp töweregi haýwandan doly, oglunyň garşysynda oturyp, oňa:” Ýör, gideli,öňki ryswalygymyz besdir!” diýýär. Emma Mejnun awtorlaryň birnäçesinde kakasynyň sesini eşitmeýşi, başga birnäçesinde şol sanda N. Andalypda-da ony tanamaýşy ýaly, bu ýerde-de birbada kakasynyň sesini eşitmeýär. Muňa haýran galan kakasy birden Mejnunyň eline gözi düşende, ondan gan akýanlygyny görüp: “Bu näme boldugy?!” diýip sorayar. Mejnunyň kaksyna berýän jogaby bolsa, Hamdylla Hamdy, Söwdaýy hem

Fuzulydaka golaýrak. Mundan soň, beýleki awtorlardakydan ep-esli tapawutlylykda Bitlisi köp wagt bári Leýlini ele salmagyň köýünde bolan Ibni Salam hakda söz açýar. Ol özi üçin dörän bu alamatly pursatdan- Leýliniň Mejnuna berilmänliginden peýdalanyň, garyndaşlarydyr dostlaryna:

Diýdi:”Leýlä guda boluň, gidiň-de,

Ynsabyňyz maňa gurban ediň-de!!”

Şeýlelikde, Ibni Salam üçin “janlaryny gurban etmäge taýyn” bolan ol adamlar Nežde tarap ýola düşýärler. Olar Leýlä guda bolup, uly şatlyk hem dabara bilen gaýdyp gelýärler. Bitlisi edil şu ýerde Nowfel hakdaky motiwi beripdir. Bu eserde Nowfel uly goşuny egsilmez mal dünýäsi bolan sahatly patyşa hökmünde häsiýetlendirilýär. Nowfel, öňki awtorlardan diňe Ahmet Ryzwandyr Nurmhammet Andalybyň eserlerindäkä az-kem golaý ýagdaýda oturşyklarynyň birinde öz wezirinden Mejnunyň kimdigi, onuň ahwaly hakda soraýar. Wezir Mejnun dogrusynda bilýän zatlarynyň hemmesini aýdýar. Şeýlelikde Nowfel ýanyndakylar bilen bilelikde Mejnunyň gözlegine çykýar. Köp aýlanýarlar. Ahyrda :” ... aýakýalaň başy açyk, daş tikenden aýaklary gan gabarjyk” bolup, aglap eňröp ýören Mejnunyň üstünden barýarlar. Derrew onuň daşyny gurşap, mylaýym sözler bilen köşeşdirýärler, ýarym ýalaňaç Mejnuny geýindirip, özleri bilen alyp gaýdýarlar. Getirenlerinden soň, hamamda ýuwundyryp , şahana lybaslar geýindirýärler hem her edil, hesip edip onuň göwnüni awlamaga çalyşýarlar. Onuň önünde yzyny üzmän dürli-dümen tagamlar getirip goýýarlar. Mejnun ol zatlaryň birine-de imrikmän, gaýta munuň üçin Nowfeli öz adamlarynyň ýanynda ryswa edip şeýle diýýär:

Maňa beýle peşgeş, hezzet ne derkar,

Leýli gerek, gerekme däl bu zatlar ¹.

Muňa gaty utanan Nowfel şol bada iň ynamdar adamlarynyň birin iberip, Leýliniň kakasyna gyzyny Mejnuna bermegi teklipe edýär. Eger razylaşsa, islän zadyny berjekdigini-de duýdurýar. Emma Leýliniň hossarlary oňa: “Eý, emiri aly!.. Güni

¹ Bitlisi Haris , Leýli i Mejnun, Moskwa 1965. 63 sahypa

günbatardan dogmaga mejbur edip bolmaýşy ýaly, buda başa barjak zat däl” diýip jogap gaýtarýarlar. Şeýlelikde, beýleki awtorlaryňda aglabasyndaky ýaly, iki tarap hem söweş meýdanyna çykýar. Şu ýerde Bitlisi öz döwründe bolup biläýjek söweş kartinasyny çekýär. Nowfel ýeňiberende, Mejnun Leýliniň kabyladaşlarynyň asgynlaýandygyny görüp, Nyzamy, Şehidi, Ahmet Ryzwan, Hamdulla Hamdy, Fuzuly hem N. Andalypda söweş gidip durka dogma okaýşy ýaly şeýle diýýär:

Söýgülimiň adamlaryn biribar,

Özüň gora, bol olara medetkär!

Onuň bu dilegi kabul bolup, söweşyň goşun ikä bölünýär. Aralykda galan Mejnuny bolsa Leýliler tarap ýesir alýar. Ertesi söweşe çykylanda, Leýliniň garşydaşlaryndan biri:” Eger sen häziriň özünde biz bilen ýaraşyga gelmeseň, yşga aklyny aldyran, belanyň körügi- Mejnuny şu pursatda öldüreris!” diýip gygyrýar. Nowfel bialaç bu teklibi kabul etmeli bolýar. Mejnun boşadylýar. Bu epizod öňki awtorlardan diňe Mekdebi-de bar, özi hem şoňa gaty golaý.

Mundan soň, Ibni Salam bir çapardan Leýliniň hossarlaryna toýa taýýarlanmaklaryny teklipe edip, dessine hat ýollaýar. Şeýlelikde, Bitlisi iki tarapyň toýa görýän taýýarlygy, gelnalyjylygyň gelşi, toýuň geçişi hakda giňden gürrüň edýär. Ertesi gelnalyjylar Leýlini alyp, ugramakçy bolanlarynda, olaryň garşysynda Mejnun peýda bolýar. Bu azda-kände Mekdebidäkä degişli epizody ýada salsa-da, Bitlisi ony ep-esli üýtgeşdiripdir. Mysal üçin, Mejnun:” Wah, Leýli! Sen meni taşlap gidýäň! Eý waý! Hesret dagynda ýeke galdym, gussam dert - azarym iki esse artdy ...” diýip eňräninde, Leýli oňa Mekdebidäki ýaly aç-açan jogap gaýtarman, gizlin ah çekip başgalara eşitdirmän öz ýanyndan: “Alla bilýändir!

Seni taşlap gitmek ne kyn, wepadar!

Emma alajym ýok, çünki men naçar!”

-diýýär... Ýerli-ýerden Mejnunyň üstüne topulýarlar, ol atylan ok ýaly bolup gaçyp gidýär. Ibni Salamyň öýünde gurulan toý on güne çekýär. Mundan soň Ibni Salam gelniň otagyna girmekçi bolanda, Leýli oňa:

“ Golaý gelme sözüň diňle uzakdan
Bir periniň magşugydym men köpden

Şonuň üçinde halas edýänçe alla,
Garaşyp geziber sabyrly bol-da...”

diýýär. Emma Leýliniň ýokarky sözünü dowam edip Ibni Salama:

“ Ýa döret sen üýtgeşik bir tilsiman
Täsir etse, birleşeris biz hökman!”

-diýmegi özümize mälim awtorlaryň hiç ýok. Soňra Bitlisi Şehidide, Nowaýyda, Jamyda, Mekdebide, Hakyryda hem Habybyda bolan Mejnunyň goýun dersine girip, Leýlini görmäge gidişini teswirleýän motiw berlipdir. Ýöne motiw birde bolsa, onuň wakalary beýan edilişi, her awtorda bir hili, Bitlside Mejnun Neždde Ibni Salamyň goýunlaryny bakyp ýören bir çopan oğlan bilen dostlaşýar. Onuň ökdelik bilen çalyň tüýdüginiň sesi, Mejnuny özüne ýesir edýär. Mejnunyň bir gün ondan goýun soýup, özüni şonuň dersine çolap sürüniň arasy bilen söýgülisiniň ýanyna Ibni Salamlara äkitmegini haýyş edýär. Çopan onuň aýdyşy ýaly edýär. Mejnunyň deriniň arasyndan Leýlini görüp huşundan gidýär. Kimdir biri ony goýundyr öýdüp ony soýjak bolýar, başga biri bolsa, “...ol hemişede şeýle ugursyzrakdy” diýip halas edýär. Ýagdaýy aňan Leýli derrew Mejnunyň ýanyna gelýär. Şeýlelikde, ol ikisi tä daňa, mal sürülýän wagta çenli “bir-birlerine seredýärler”. Soň Mejnun süri bilen daga tarap gidýär. Leýli onuň yzyndan garap galýar.

Mundan soň, Mejnunyň kakasynyň aradan çykyşy, bir awçydan Mejnunyň bu habary eşidişi, oýanan badyna bir adamyň oňa Leýliden hat getirişi, haty okap, Mejnunyň söýgülisine jogap iberişi Bitlside Nyzamydaka golaýrak, ýöne has gysga berilipdir. Bir Mejnunyň daýysy bilen ejasi onuň ýanyna gelýär. Bu motiw öňki awtorlaryň birnäçesinde hem bar bolsa, onuň Bitlside berlişi üýtgeşik. Ejasi Mejnuna öz ýagdaýlaryny aýdyp, öwüt-ündew bilen ony alyp gitjek bolýar. Mejnun bolsa, ýaryny unudyp bilmejegini aýdyp gowaga girip gidýär. Bütinleý

näumyt galan biçärä ene hem özüni ýere goýberip şol ýerde jan berýär. Onuň yzyndan gelen hossarlary zerur dessurlary berjaý edip, ony şol ýerde jaýlaýarlar, gabyr daşynyň ýüz hem eňse taraplaryny bolsa: “ Ah Leýla! Çek,kyýamata çenli ahu weýla!” diýen ýazgy bilen doldurýarlar. Bir gün dagyň gaýasynda duran ýerinden ol mazary görüp, onuň ýanyna gelýär. Daşyň ýüzündäki, ýeňsesindäki ýazgylary okap, onuň öz ejesiniň mazarydygyna göz ýetirýär. Öň hem gaýgy hesretden ýüki ýetik Mejnun bu agyr duýga tap getirip bilmän, ah çekip, uly ili bilen gygyrýar. Bu eýmenç sese töwerekdäki ähli haýwanlar ýygnanýar. Görşümüz ýaly, bu motiwiň köp epizodlary öňki awtorlaryp hiç birinde gabat gelmeýär.

Şundan soň Bitlisi görüp geçilen awtorlardan diňe Mekdebide bolan bir motiwi getirýär. Ol şeýle. Leýliden myrady hasyl bolmazlygynyň esasy sebäpleriniň Mejnundygyna göz ýetiren içi ýangynly Ibni Salam, bir günden ondan dynmagyň kastyna çykýar. Emma Mejnunyň ýanyndaky haýwanlar betpygyl Ibni Salamy düýt-müýt edip, her tikesini bir ýere taşlaýarlar. Ýany bilen baranlar onuň dyr-pytrak edilen jesediniň galyndylaryny ýygnaşdyryp yzlaryna dönýärler. Öleniň hossarlary ýas baglaýarlar, Leýli bolsa muňa öz ýanyndan begenýär. Bitliside Leýliniň mundan soň Ibni Salamyňkydan atasynyň öýüne gidişi görkezilmeýär. Ýöne ol beýleki awtorlaryň Leýlisi ýaly, däbe eýerip, Ibni Salam üçin iki ýyl ýas baglap hem oturman, “basym öz çadyryndan çykýar” hem ynamdar goşun başlyklarynyň biririnden haýyş edip Mejnuny çagyrdýar. Bu habary eşiden Mejnun begenjinden dagy ýaňlandyryp aşak inýär. Onuň bu sesini eşiden Leýlide garşysyndan ylgap çykýar. Olar bir-birlerini görüp birbada bihuş bolup ýykylýarlar. Bitlisi şu ýerde birnäçe beýtde olaryň duşuşygyny teswirleýär. Aşyk-magşuk huşlaryna gelip, ep-esli wagt derdinişip oturýarlar, ýöne Leýli sözünüň ahyrynda:” Eger maňa münlerçe hyrydar bolsa-da, barybir men diňe saňa baky wepadar” diýse hem, näme üçindir Bitlisi Mejnuny ýene daga tarap çagyrdýar. Öňki ýörelge görä ol şeýle hem etmeli. Ýöne gahrymanyň hereketi sýužetiň ösüş logikasyna bap gelmese, okyjynyň oňa bolan ynanjy gaçýar, ony ozalkysy ýaly söýüp bilmeýär. Mejnuny beýtmesi Leýlä-de gaty ýokuş degýär. Hyzmatkärler

Mejnuny tutup, öýe getirýärler, emma ol ýene “hepbikden sypan guşuň uçuşy” ýaly bolup çykyp gaçýar.

Netijede, Leýli agyr keselleýär. Hiç hili дәri-dermanda peýda etmeýär. Garaz, bir gün daňdan Leýli jan berýär. Beýleki awtorlarda Leýliniň ahyrky deminde ejesinden edýän haýyşlary, oňa berýän tabşyryklary Bitlisisde ýok. Ýöne Leýliniň jaýlanyşy öňki awtorlardaky ýalyrak. Neždiň üstünde gezip ýören Mejnun bir ötegeçden Leýliniň aradan çykandygyny eşidip, beýlekileriňkiden tapawutlylykda bihuş bolup, gaýadan aşak gaýdýar. Haýwanlar gelip, onuň el-aýaklaryny ysgaşdyrýarlar. Olaryň gözýaşlary Mejnunyň ýüzüni ýuwýar, ep-esli wagtdan huşuna gelen Mejnun aýaga galan badyna ýola düşýär. Haýwanlar-da onuň yzyndan galmaýarlar. Ol öwlüýä baryp, Leýliniň mazaryny gujaklaýar-da, toz-çaňa bulaşyp ýylan ýaly towlanýar. Emma onuň, beýleki awtorlardaky ýaly mazaryň başynda goşgy aýtmaga, öýlerine gidip ýuwnyp, ardynmaga, hatda aglamaga-da mejaly ýok. Ol şeýle ýagdaýda jan berýär. Bular şindi dirikäler ýardam etmäge hiç hili mümkinçiligi bolmadyk dost-ýarlarydyr syrdaşlarynyň “kimi puşman edýär, kimi utanýar”. Olar:” Eý,aşyk-magşuk, siz tüýs wepadarlygyňyzy gökezdiňiz!” diýýärler. Olar Mejnuny-da Leýliniň mazarynda jaýlap gidýärler.

Görlüp geçilişi ýaly, Bitlisiniň bu eseri umumylyklaryň bardygyna garamazdan Nyzamy hem beýleki awtorlardaky birnäçe motiwlerdir epizodlary öz içine almaýan alnanlary-da ep-esli üýtgedilen, ozal huç kimde bolmadyk käbir täze motiwlerdir epizodlar bilen baýlaşdyrylan özboluşly bir kürt edebi nusgadyr. Diýmek, Bitlisiniň “Leýli-Mejnuny” Nyzamynyň ýa-da beýleki bir şahyryň eseriniň kürtçä terjimesi bolman, şu temada öň döredilen poema-dessanlara jogap hökmünde ýörite ýazylan özboluşly bir çeper nusgadyr.

2. Mele Mahmyt Baýezidi (XIX asyr). Bu awtoryň prozda ýazylan “Leýli-Mejnuny” edebiýatçy M. B. Rudenko Haris Bitlisiniň ýokarda gürrüňi edilen poemasyň prozadaky ýönekeý beýany hökmünde garaýar. M. B. Rudenko olary ähtimal, hemme taraplaýyn deňeşdirip görse-de görendir, emma golýazmalary

özün elin bilen degşirip çykmazdan, munuň bilen ylalaşmak kyn. Sebäbi “XIX asyryň kürt alymy hem ýazyjysy bolan Mele Mahmyt Baýezidä” Bitlisiniň poemasyňy bolşy ýaly proza geçirmek näme gerek bolsun?! Eger ol prozdaky bir zady poeziýa geçiren bolsa, başga gep. Ýöne biziň hem ol golýazmalary hemme taraplaýyn özara deňeşdirip çykmaklyga mümkinçiligimiz bolmanlygy sebäpli, meselä ýene şol gümrütkligine galýar. Ýöne ol geljekde anyklaşdyrylýar.

3. Näbelli awtoryň eseri. Professor E. Bertels H. Etä salgylanyp öz işiniň bir sözleminde kürt diliniň “... gür dialektinde Leýli hem Mejnun hakynda her setiri on bogundan ybarat sillabiki ölçegde ýazylan bir poemanyň golýazmasy” dogruda agzaýar. Bu, biziň pikrimizçe, kürt dilindäki üçünji bir näbelli awtoryň “Leýli-Mejnunyň” golýazmasy bolsa gerek. Sebäbi eger ol Bitlisiniňki bolsa, awtory belli bolmaly, eger kürt halk wersiýasynyň bir warianty diýilse, onda şol wersiýanyň bize belli wariantlarynyň hemmesi diýen ýaly ýa tutuş kyssa bilen ýa-da kyssa bilen şygry gatyşdyrylyp ýazylan. Ýöne bu ztlar, elbetde, onuň üçünji bir awtoryň “Leýli-Mejnunydygyny” subut etmäge ýeterlik delil bolup bilenok. Şunuň üçin bu-da entek aýdyňlaşdyrylmaly meselä.

Owgan dilinde

1. Isgender han Hattak (1657-1658, 1704-05) ady çeşmelerde Sikandar han görnüşinde berlen bu owgan şahyry öz “Leýli-Mejnuny” 1679-njy ýylda tamamlapdyr. Eseriň golýazmasy Delidäki milli Muzeýde saklanýar.

2. Bagyhan Banarly (ýaşan möwriddi anyk däl). Bu şahyryň “Leýli-Mejnuny” A. S. Löwendiň dili bilen aýdylanda, “...gazeller halinde küçük bir eserdir”. Banarly hem onuň owgan (puştu) dilinde döredilen “Leýli-Mejnuny” hakda häzirlilikçe şundan artyk maglumat tapylmady.

Penjap dilinde

1. Damodar (1556-1605). N. I. Tolstaýanyň Gysga Edebiýat ensiklopediýasynyň başınjy tomy üçin ýazan “Penjap edebiýaty” makalasynda aýdylyşyna görä XVI asyrda penjap edebiýatynda söýgi hakynda romantiki poemalardan ybarat bolan täze kyssa žanry emele gelýär. Özünem ol arap hem pars

edebi dăpleriniň (“Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleyha”) gönüleýin täsiri bilen döräpdir. Bu žanryň ilkinji wekili “Hir we Ranjha” eseriniň awtory Damodardyr.

2. Warisşa (1735-1785-90). Bu şahyr hem özüniň “Leýli-Mejnun” sýužetiniň gönüleýin täsirinde doreden “Hir we Ranjha” eserini şol temada ýazypdyr.

3. Haşymşa (1751-1821). Bu şahyryň “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazandygy dogrusynda, ozaly bilen I. Serebriýakowyň “Penjap edebiýaty” atly monografiýasynda maglumat berilipdir. Onda şeýle diýilýär: “Haşymşa pars, arap hem hindi dillerini bilýän sowatly adam bolupdyr. Ol penjap edebiýatynyň taryhyna... dăbe öwrülýän sýužetler esasynda ýazylan “Şirin we Perhat”, “Sohni we Mahiwal”, “Sassy we Punnu”, “Hir we Ranjha” hemde “Leýli we Mejnun” ýaly liriki poemalary dorediji hökmünde girdi”. Şahyryň “Leýli-Mejnuny” hakda şundan artyk maglumat berilmändir. Eseriň özüni okamak bolsa entek bize miýesser gelenok. Ýöne edebiýatçy N. I. Prigarinanyň bellemegine görä, Haşymşanyň-da , ýokarda agzalan Warisşanyň-da göz önünde tutulýan eserleri “Leýli-Mejnun” temasyndaky beýleki käbir eserler ýaly sufistik häsiýetde bolmaga çemeli.

4. Padmany (ýaşan möwridi anyk däl, ýöne onuň ýokarky iki şahyryň döwürdeşi bolaýmay-da ähtimal). Padmanynyň öz ady bize belli däl. Onuň “Leýli-Mejnun”temasynda eser ýazandygy hakdaky maglumata biz ilkinji gezek 1959-njy ýylda Agrada, 1964-nji ýylda bolsa Moskwada rus dilinde neşir edilen “Hindi edebiýatlarynyň taryhy” atly uly kitapda duş geldik. Bu hakda doktor Nagendranyň şol kitaba ýazan “Hindi edebiýatlarynyň bitewiligi” diýen giriş bölümünde hem Mohan Singhiň hem ýazan “Penjap edebiýaty” diýen bölümünde agzalypdyr. Kitaba umumy giriş ýazan doktor Nagendra bu maglumaty, biziň pikrimizçe, M. Singhiň ýazan ýokarda agzalan bölüminden alan bolmaga çemeli. Sebäbi M. Singh, nähili-de bolsa, gönüden-göni penjap edebiýaty bilen iş salyşýan adam. Mysal üçin, doktor Nagendra penjap dilinde doredilen iň görnükli eserler hökmünde Gopyçandyň “Ýusup we Züleyha”, Çandraphagyň “Sassy we Punnu”,

Singhasan Pattisiniň “Hir we Ranjha”, Bettal Paççysynyň “Dhol we Sammi”, Soratha Bijiniň “Şirin we Perhat”, Padmanynyň “Leýli we Mejnun”, Salbahanyň “Rup Basant”, Urwasynyň “Gül-Senuber”, Tillotammanyň “Kamrup we Kamlata”, Ukhynyň “Bähram Gur”, Bhartriharynyň “Çandarbeden Mir”, Deweýanyň “Hatym Täç”, Bajmatynyň “Puranbhagat Sundaran”, Mrigiwatynyň “Nal we Damaýanty” , Sakhy Serweriň “Rasalu Kokiwa”, Sohany Maniwalyň “Seýfelmülk” Süleýman Balkysyn “Khaýra-Sammy”, Çitrawalynyň “Gutga” eserini, bularyň arasynda iň meşhury hökmünde bolsa Warisşanyň “Hir we Ranjha” atly eserini agzapdyr. Padmanynyň “Leýli-Mejnunyny” hem öz içine alýan bu spisok M. Singhiň ýazan bölümünde-de edil şu tertipde gelýär. Ýöne awtorlaryň ikisi-de Padmanynyň bu eseri hakda başga hiç hili maglumat bermändirler.

Urdu (orda-goşun) dilinde

1. Mürze Muhammet Hüseyin Tejenli (XVIII asyr). A. S. Löwendiň berýän maglumatyna görä ol öz eserini 1784-1785-nji ýyllarda ýazypdyr. Onuň “Leýli-Mejnunyň” daşbasma nusgalary köp bolmaga çemeli.

2. Welimuhammet Nazyr (1740-1830). “Leýli-Mejnun” temasynda bary-ýogy 16 sahypadan ybarat bolan çaklanja, emma özboluşly eser döreden Hindistanyň Halk şahyry Welimuahmmet Nazyr Akbarabady, takmyn 1740-njy ýylda Delide doglupdyr. Leýlidir Mejnunyň obrazy Welimuhammediň olar hakda ýörite ýazan poemasynda bolmak bilen çäklenmän, olaryň şahyryň liriki şygrylarynda-da giňden işlenilendigine N. W. Glebowyň: “ Nazyryň ençeme gazallarynda parsy poeziýanyň “ Perhatdyr Şirin, Leýlidir Mejnun Ýaly gahrymanlary bilen bir hatarda hindi topragynda hindi halkynyň hut özi tarapyndan döredilen liriki obrazlar hem berlipdir” diýen sözleri hem güwä geçýär.

3. Haýdarbahş Haýdary (XVIII- XIX asyrlar) 1823-nji ýylda Benarisde aradan çykan Haýdarynyň “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazandygy hakdaky maglumata diňe Ehtişam Hüseyiniň ýokarda agzalan kitabynda duş gelindi. Bu şahyr hakda onuň hem diňe 118-nji sahypasynyň çaklaňyrak iki abzasynda durulyp

geçilýär “Kyssa-ýe mehro mah (“Gün hem aý hakynda kyssa”), “Leýli-Mejnun”, “Hewft peýker” (“Ýedi gözel”), “Gülşeni Hind” (Hindi gülşeni), “Kejebäniň bezegi”, has dogrusy “Meýlisiň bezegi” diýip hem ýöredilýär. Haýdarynyň “Leýli-Mejnun” eseriniň hut özi barada Ehtişam hiç birzat ýtmandyr.

4. Mürze Lutfaly Wila (XIX asyr). Bu şahyr hakda A.S.Löwent:”Eseri Emir Hysrawyň eseriniň terjimesidir” diýip ýazypdyr. Munuň bilen ylalaşmak, elbetde, kyn. Emma ony inkär etmegä-de şindi elimizde degerli material – Wilanyň öz eseri ýok.

5. Muhammet Wezirhan (XIX asyr). Bu şahyryň ilkinji gezek 1868-nji ýylda Agrada daşbasma usulynda neşir edilen “Leýli-mejnuny” dogruda diňe A. S. Löwendiň işinde agzalýar.

6. Muhammet Kadyr (ýaşan möwridi anyk däl). A. S. Löwendiň kitabynda aýdylyşyna görä, bu şahyryň “Leýli-Mejnuny” hem 1868-nji ýylda Agrada basma usulynda neşir edilipdir.

7. Şamuhammet Azym (ýaşan möwridi anyk däl). “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazanlaryň arasynda A. S. Löwent bu şahyryň-da adyny agzapdyr.

8. Mürze Mähdi Alyhan Aşyk (ýaşan möwridi anyk däl). Bu şahyryň-da “Leýli-Mejnun “ temasynda eser ýazandygy diňe A. S. Löwendiň kitabynda agzalypdyr.

9. Mürze Muhammet Taryhan Höwes (ýaşan möwridi anyk däl). Bu şahyryň “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazandygy hem A. S. Löwendiň şol kitabynda aýdylpdyr. Şonda berilýän maglumata görä Höwesiň “Leýli-Mejnuny” Laknolda ilkinji gezek 1946-njy ýylda, ondan soňra daşbasma hem beýleki usullarda ýene birnäçe gezek neşir edilipdir.

10. Mürze Muhammet Hady Ryswa (1858-1931). Ryswa lakamly bu awtoryň “Leýli-Mejnun” temasyny işländigini bize belli çeşmelerden ilkinji gezek Ehtişam Hüseýniň ýokarda agzalan kitabynda aýdylýar. Soňra bu maglumat täzeräk neşirlerde-de duş gelýär. Ehtişam Hüseýniň kitabynda aýdylşyna görä, Muhammet Hady Ryswa köp taraply meşhur alym, tanymal ýazyjy, görnükli şahyr

hem dramaturg bolupdyr. Ol diňe bir logika, filosofiýa, astranomiýa, matematika ylymlaryny söýmek, olary düýpli bilmek bilen çäklenmän , gaty köp dillerde hut öz ene dilindäki ýaly gürläp, okap bilmegi-de başarypdyr. Ýogsa-da Ehtişamyň ony: “ Görnükli romançy Mürze Muhammet Hady... ýüz ýylda bir döreýän uly alymlardandy” diýip häsiýetlendirmegi hem ýöne ýere dälidir. E. Hüseýn, M. H. Ryswanyň goşgular ýazandygyny sazdan gowy baş çykarandygyny filosofiýa, logika , teologiýa, (ylahy ylym) boýunça birnäçe işleriň awtorydygyny aýtmak bilen edebiýat üçin onuň “ Umarajan Ada”, “Şerifzada” (“Asylzada”), “ Zati-Şerif” (“Asylgatlak”) ýaly romanlarynyň, “Murakka-ýe Leýla-Mejnun” (“ Leýli-Mejnun”temasyna zarisowkalar”) atly liriki poemasyň soňky çeşmelerde aýdylyşyna görä, Ryswanyň bu eseri poema däl-de goşgy bilen ýazylan drama bolmaly, “Umyt- u Bim” (“Umyt hem wehm”) mesnewisiniň aýratyn gymmatlydygyny aýratyn belländir.

Ermeni dilinde

Awetik Isaakýan (1875-1907). Bu ýerde Ermenistanyň halk şahyry Awetik Isaakýanyň kimligi onuň baý hem ajaýyp döredijligi hakda giňden gürrüň etmek mümkin däl, oňa şeýle bir zerurlykda ýok. Sebäbi Isaakýan hem onuň döredijiligi bilen gyzyklanan her bir adam ol hakdaky islän materialyny kynçylyksyz tapyp biljek. Şoňa görä-de, biz bu ýerde diňe Isaakýanyň onuň döredijiligine bagyşlanan ownukly-irili işleriň aglabasynda gözden sypan ýa ýöne ady agzalyp geçilýän “Leýli we Mejlum” eseri hakda söhbet açmakçy. Şahyryň bu eseri poema atlandyrylsa-da onuň rus dilindäki terjimesi möçberi taýdan çaklanja – ýüz setire ýeter-ýetmez. Ýöne onuň üç ýerinde setir ahyrynda köp nokat goýulmagy eseriň asyl nusgasynyň terjimesinden ulydygyna güwä geçýär. Biziň pikirimizçe, Isaakýan özüniň bu eserini ýokarda agzalan kürt halk wersiýasynyň bir-birine gaty golaý bolan iki wariantynyň esasynda ýazan bolmagy çemeli. Ol aýratyn-da 1960-nji ýylda Aly Jangoýew tarapyndan Tibilside ýaşayan 65 ýaşyndaky Çako Jangoýewiö dilinden ýazylyp alynan warianta golaý. Eseriň gysgaça beýany şeýle:

Isaakýanyň eseri-de şol wariantdaky ýaly, Mejlumyň düýşünde Leýlini görüp, oňa aşyk boluşy, oýanansoň bu hakda ejesine gürrüň bermekden başlanýar. Ýöne mundan soň, Mejlumyň Tibilisi wariantyndaky Mejrummyň ejesi ol haýys etmäňkä, 1931-nji ýylda A.Jindi tarapyndan Ermenistanyň Gabahdepe obasynda ýaşayan Şkoýe Mamodan ýazyp alan wariantynda bolsa, oglunyň aýagyny diräp durmagy bilen, Leýlini görüp gelip, birbada onuň gözelligini öwse-de, soň birinji wariantda Leýliniň özüne, ikinjide onuň tiresine myjabat atyşynyň tersine, ýaragyny alyp öýlerinden çykyp gidýär. Şol gidişine ol Sipan dagyndaky bingö çeşmesine ýetip saklanýar. Az wagtdan göç gelip, şol ýerde çadyrlaryny dikýär. Mundan soň, Leýliniň hem Mejlumy düýşünde görüp oňa aşyk bolandygy aýdylýar. Ertesi ir bilen Leýli küýzesini alyp, çeşmä suwa gidýär. Mejlumy görüp Leýli oňa salam berýär. Mejlum hem oňa:

“Saňa müňläp salam gözüm röwşeni,

Leýli, sensiň ýüregimiň söýeni!”¹ –

Diýip, jogap gaýtarýar. Şondan soň, olar biri-birlerine “Demlerini alman” seredip durýarlar. Soňra Leýli Mejluma: “Eý, janymyň häkimi, hökmürowanym, kakamyň çadyryna bir küýze suw eltmäge maňa höküm et! Ertir ýene-de ýanyňa gelerin” diýýär. Leýli gitmekçi bolup, söýgülisine elini berýär, emma onuň Mejlum onuň gitmezlini haýys edip ýalbarýar... Leýli küýzesini göterip ugraýar. Mejlum onuň yzyndan garap galýar... Barsa, Leýliniň kakasy eýýäm göç etmäge taýýaranyp duran eken. Şeýlelikde, kürt wariantyndaky ýaly, söýgülisini uklatmasa-da, oňa ertir gelmegi wada berip gaýdan Leýli bialaç göç bien gitmeli bolýar. Ýaz çykýar. Sypan dagy tarapyndan uçup gelyän bir guşy görüp, ondan sögülisi hakda sorayar. Kürt wariantlarynyňkydan tapawutlyykda ol guş Leýlä şeýle diýýär:

“...Bingölde ölen merdanyň üstünde ganat ýaýdym,

Etin iýip, ol merdanyň sünkün üşürüp goýdum...”

Bu habary eşiden Leýli, kürt wariantaryndaky ýaly kakasynyň göçerine-de garaşman, asyl şol duran ýerinden saçlaryny ýaýyp, çeşmä tarap eňýär. Mundan

¹ Isaakýan Awetik, ”Izbranniýe soçineniýa w dwuh tomah, Moskwa 1956. 296 sahypa

soňky wakalar – Leýliniň çeşmäniň başyna baryp, al- elwan gülleriň arasynda ýatan Mejlumyň harap bolan jesediniň ýanynda uzak wagt aglap jan berişi kürt wariantlarynda düýbünden ýok. Emma eseriň ahyrynda söýgülileriň herisiniň bir ýydyza öwrülip, asmana galyşlary hem ýylda bir gezek duşuşylary kürt wariantlaryna gaty golaý.

Ýokardaky gysgaça beýanyndan görnüşi ýaly, Awetik Isaakýan özüniň bu eserini edebi wersialaryň däl-de, kürt halk wersiasynyň deňeşdirip geçilen wariantlarynyň esasynda ýazypdyr. Awetik Isaakýanyň, ähtimal ýaşlyk ýyllarynda ýazan bu çaklanja eseri, biziň pikirimizçe, diňe bir özüniň neneňsi täsir astynda döränligi ýa-da çeperçiiginiň ne derejeligi üçin däl-de, esasan, doganlyk ermeni edebiýatynyň gadymy hem baý taryhyna Gündogar folklorydyr edebiýatynyň iň meşhur sýužetini ilkinji bolup alyp gelenligi, şeýlelik bilen bolsa, dünýä halkarynyň edebi hyzmatdaşlygy protsesine öz goşandyny goşanlygy üçin ähmiýetlidir.

“Leýli-Mejnun” sýuneti esasynda dünýä boýunça iň köp poema-dessan döredilen parsy hem türkiçeden beýleki dillerde-de ýazylan eserleriň sanyny diňe şular (24 eser) bilen çäklenýändir diýip düşünmek bolmaz. Bular diňe häzire deňeç anyklanylyp ýetişilenleri. Bu ugurdaky gözlegler dowam etdirilsede, olaryň sanynyň ýene-de artjakdygy ikuçsyzdyr.

Netije

Dünýäniň bir ýa-da birnäçe regionlaryndaky halklaryň gadym zamanlardan bäri dowam edip gelýän özara edebi hyzmatdaşlyklaryny düýpli öwrenmeklik möhüm ähmiýetli ylmy problemalaryň biridir. Şonuň üçin muňa dünýä edebiýatşynaslygynda, ylaýta-da gündogar edebiýaty öwreniş ylmynda 30-40 ýyldan bäri aýratyn hem köp üns berilip gelinýär.

Halklaryň özara edebi hyzmatdaşlygy problemasy boýunça derwaýys çözülmeli meseleleriň birnäçesi-de Gündogar folklorydyr ýazuwly edebiýatynda ençeme asyrlardan bäri ýaşap, aýry-aýry milletlere degişli bolan dürli döwürlerdäki ýüzlerçe şahyrlaryň, millionlarça okyjylaryň ünsüni özüne çekip gelen meşhur sýujet esasynda döredilen “Leýli-Mejnun” eserleri bilen baglanyşykly. Meniň bu kesiplik işim, ine, şol meseleleriň birde-ýarymyny çözmeklige bagyşlanyldy. Ýöne Gündogar folklorydyr edebiýatynyň in meşhur sýužeti esasynda döredilen hersiniň birnäçe warianty bolan özüme belli 6 sany halk wersiýasy, 130-a golaý çeper eser bilen baglanyşykly meseleleriň ählisini bir diplom işiniň möçberinde çözmeklikligiň mümkin daldigi, elbetde, düşnüklidir.

Şeýlelikde, işiň esasy bölümlerinde aýdylan zatlar gysgaça jemlenilende, şeýleräk netijelere gelmek mümkin:

1. Bu meşhur sýužet uzak asyrlaryň dowamynda Gündogaryň dürli-dürli halklaryna degişli ýüzlerçe şahyrlaryň ünsüni özüne çekip gelşi ýaly, ep-esli wagt bäri türkmen we daşary ýurtly alymlaryň-da ençemesiniň ylmy-derňew işleriniň obýekti bolmak bilen, köp-köp makaladyr monografiýalaryň ýazylmagyna itergi berdi.

2. “Leýli-Mejnun” sýužeti Ýakyn hem Orta Gündogardaky köp halklaryň ir zamanlardan bäri saklap gelýän edebi hyzmatdaşlyklaryny görkezmegiň in aýdyň mysallarynyň biri boldy.

3. Bu sýužeti emele getiren rowaýatlar ilkinji gezek merkezi Arabystanda VII asyryň ahylarynda hem VIII asyryň başlarynda ýüze çykyp ugrapdyr.

4. Şol sýužetiň esasyňy düzýän rowaýatlaryň döremegine sebäp bolan goşgularyň awtory VII asyryň ikinji ýarymynda ýaşap öten şahyr, araplaryň beniemir taýpasyndan bolan Kaýys ibni Mülewwah Mejnun el-Emiridir. Diýmek, onuň nepis şygrylarynyň gönükdirilen obýekti- Leýli hem şol döwürde ýaşan real şahs bolmaly.

5. Adamzat özüni ynsan hökmünde duýup başlaly bári onuň iň ýakyn hem iň näzik, iň beýik hem mukaddes hemrasy bolan söýgini örän nepislik bilen biçak täsirli teswir edýän bu sýužet her bir halkyň dürli döwürlerdäki obektiv şertlerine laýyk gelmek bilen, ynsan duýgularynyň belent hem hakyky tragediýasyna öwrülip, millionlarça adamlaryň ýüreklerini gopdurdy, olary özüne ýesir etdi.

6. Şoňa görä, Şirwanşa ahsitanyň adamlaryň ýüreklerine şeýle çuňňur ornaşan bu meşhur sýužet esasynda öňüne bagyşlap eser döretmegi Nyzama tekliptmegi-de kanuny zat.

7. Görnükli hindi-pars şahyry Emir Hysrow Dehlewi tarapyndan XIII-XIV asyrlaryň sepgidinde Nyzamynyň “Hamsasyna” mynasyp jogabyň ýazylmagy bilen, “Hamsa” düzmeklik Gündogar edebiýatynda aýratyn däbe öwrülýär. Şeýlelikde, “Leýli-Mejnun” temasyndaky eserler beýlekilere garanyňda has durnukly hem üýtgeşsiz bölümleri bolan yüzlerçe “Hamsalar” döredilipdir.

8. Bu sýužetiň baýlaşmagynda, timarlanmagynda hem Gündogar ýurtlaryna giňden ýaýramagynda hamsaçylyk bilen birlikde neziçeçilik täri-de uly rol oýnapdyr. Mysal üçin Mekdebi, Söwdaýy, Hakyry, Fuzuly, Nurmuhammet Andalyp, Bitlisi, ýaly onlarça şahyrlar tutuş “Hamsa” düzmedik-de bolsalar, ençeme “Hamsalaryň” aýry-aýry bölümlerine, ozaly bilen hem “Leýli-Mejnunlara” özboluşly neziçeler ýazypdyrlar.

9. Şeýlelikde, tanyşmaga mümkinçiligimiz bolan köp sanly çeşmelerimizde ýöredilen pikirlere, berlen maglumatlara hem hut özümiziň asyl nusgasynda tanşan çeper eserlerimize görä, beýik Nyzamynyň şu temada döreden ilkinji ajaýyp poemasyndan bári geçen sekiz asyryň dowamynda Gündogar halklarynyň on altysynyň (azerbeýjan, arap, bengal, gürji, kaşmir, owgan, özbek, pars, penjap,

türk, türkmen, täjik, uýgur, urdu, ermeni) dilinde “Leýli-Mejnun” temasyndaky eserleriň 130-a golaýy döredilipdir.

Emma bu, ýokarda-da bellenişi ýaly, “Leýli-Mejnun” temasynda döredilen poema-dessanlaryň sany şular bilen çäklenýär diýildigi däl. Sebäbi olaryň 40 sanysy hakda azu-köp maglumat bereninden soň, prof E.E.Bertelsiň: “Bu ýerde berilýän spisogyň Leýli hem Mejnun hakyndaky poemalaryň hemmesi dældigine men şübhelenmeýärin”¹ diýip ýazyşy ýaly, biz hem eger bu ugurda işlemeklik mundan beýläk-de dowam etdirilse, ene täze-täze onlarça “Leýli-Mejnunlaryň” üstünden baryljakdygyna ynanyars.

10. Bulardan başga, ýokarda görüp geçilişi ýaly, hersiniň birnäçe warianty bolan 7 sany halk wersiýasynyň, 10 töweregi sahna eseriniň, 5 sany hem kinofilmiň bardygyna-da aýtmak bolar.

11. Dünýä folkloryndaky, edebiýatyndaky hem sungatyndaky ýörgünli sýujetleriň “Leýli-Mejnundan” özge hiç biriniň esasynda-da şeýle köp halk, sahna hem kino eserleri döredilmändir.

12. “Leýli-Mejnun” sýužetindäki eserler şol temany işläň şahyrlaryň aglabasynyň döredijiliginde esasy orunlaryň birini eýelemek bilen birlikde, onuň degişli halkynyň edebiýat taryhynda-da görnükli erde durýar. Munuň üçin diňe Nyzamynyň, Nowaýynyň, Fuzulynyň, Nurmhammet Andalybyň döredijiligini göz önüne getirmek hem ýeterlikdir.

13. Bu temada döredilen eserleriň esasy nusgalary biziň günlerimizde-de özleriniň çeperçilik hem estetik gymmatlaryny ýitirmän, gaýta barha täze öwüşgin alýarlar.

14. Diýmek, her halkyň beýik söz ussatlarynyň “Leýli-Mejnun” sýužetinde döreden ýokary çeperçilikli kämil eserleri özleriniň kim tarapyndan hem näwagt ýazylandyklaryna garamazdan, umumy-adamzat temasyndaky iň ajaýyp nusgalaryň hatarynda geljek asyrlarda-da ýaşarlar, ýaýrarlar hem şol zamanlaryň biçäk ösen okyjylarydyr tomaşaçylyrynyň-da isleglerini kanagatladyrýarlar.

¹ Bertels E.E. İzbrannye trudy. Nizamy i Fuzuly. Moskwa, 1962, 230 sah.

15. Sebäbi öz hakyky ajaýyplyklary bilen mukaddeslige öwrülen zatlar haçan, haýsy halkda ýüze çykandyklaryna garamazdan, umumy-adamzat çägindäki ruhy baýlyga öwrülip, hemme halklar, ähli zamanlar üçin ajaýyplyklaryna we mukaddesliklerine galýarlar.

Jemläp aýdylanda, Mejnundyr Leyli hakyndaky meşhur sýujetiň öwreniliş, döreýiş, Gündogar ýurtlaryna ýaýraýyş taryhy, şu temadaky köp sanly eserleriň halk hem edebi wersiýalary, şolaryň esasynda döredilen dürli žanrlardyr görnüşlerdäki sungat eserleri, olar barada ýörediläýmeli pikirler ýokardakylar bilen çäklenmeýär.

Peýdalanylan edebiýatlaryň sanawy

1. Karimow I.A. “Ýuksak manawiýat yengilmas kuç” Toşkent 2008.
2. Bertels E.E. Nawoi i Nizami. Moskwa, 1956.
3. Bertels E.E. İzbrannye trudy. Nizami i Fuzuli, Moskwa, 1960.
4. Bertels E.E. İzbrannye trudy. İstoriýa persidsko-tadjikskoý literatury, Moskwa 1960.
5. Bertels E.E. İzbrannye trudy. Sufizm i sufiýskaýa literatura, Moskwa, 1965.
6. Meletinskiý E.M. Srednewekowyý roman. Moskwa, 1983.
7. Nawoi Alişer, Leyli i Medjnun, Toşkent 1957.
8. Abdullaew Ö. Edebiýat teoriýasynyň esaslary, Aşgabat, 1963.
9. Andalyp Nurmhammet, Leyli-Mejnun, Aşgabat, 1963.
10. Nawoiý A. Majolisun nafaos, İlmiý-tankidi tekst, Taýýorlowçi Suýima Ganiewa. Toşkent, 1961.
11. Nawoiý A. Hamsa, Toşkent, 1960.
12. Andalyp, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1963.
13. Gullaew N. Gündogarda hamsaýlyk däbi we komparatiwizm, -Türkmen poeziýasynda döp we täzeçillik, Aşgabat, 1977.
14. Kösäew M. Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri, Aşgabat, 1963.
15. Gullaew N. Özün dek diri bil!.. (Nyzamy hakynda), “Edebiýat we sungat” gazedi, 1966, 15 oktýabr.
16. Agah Syrry Lewend, Türk edebiýatynda “Leýla we Mejnun” ýazan şairler, Ankara, 1957.
17. Agah Syrry Löwend, Arap, pars we türk edebiýatlarynda “Leýli-Mejnun” hikaýesi, Ankara 1959.
18. Kobidze D. İ. Predislowie k «Persidskoý hrestomatii», t.1, Tibilisi, 1957.
19. “Abdurahmon Jomi”, makalalar ýygyny, Duşenbe, 1965.
20. Kösäew M. Edebiýat barada söhbet, Aşgabat 1972.
21. Gullaew N. Leyli hem Mejnun hakda söhbet, Aşgabat, 1989.

22. Abdullaew B.A. Alişer Nawoiy traditsiyalarining horazimlik şoiralar tomonidan davom ettiriliş masalasi, “Şark yulduzi”, 1969, № 4 sany.
23. Mähärramow Tahir, Ämir Hosrow Dählawiniñ «Mäjnun wä Lâyli» poemasy, Baky, 1970.
24. Sadullaew S. Kasimi Gunabadi-awtor dwuh poem o Leyli i Medjnune. Moskwa, 1977.
25. Abdurahmon Jamy, Leyli we Mejnun. Aşg 1978.

MAZMUNY

Giriş	7
I Bap. Pars-täjik dilinde ýazylan «Leýli-Mejnunlar».....	34
II Bap. Türki dillerde ýazylan «Leýli-Mejnunlar».....	48
III Bap. Beýleki dillerde ýazylan «Leýli-Mejnunlar».....	73
Netije.....	77
Peýdalanylan edebiýatlaryň sanawy.....	79